

Makai Ödön: A nemzetközi kényszer kérdéshöz*

natole France szerint, ha a történetíró új szempontból nézi az események kauzalitását és eddig szokatlan beállításban mutatja be az eszmék fejlődését, a közönség előbb meglepődik, aztán azzal nyugtatja meg önmagát, hogy az új történetíró bolond.

Francenak ez a torzképe talán legjobban a politikai tudományokra illik. A reformátor nemcsak a megcsontosodott tekintélyek konzervativizmusával kénytelen megbirkózni, hanem az új tervek megvalósítása érdekében az állami élet bizonyos hagyományait is le kell rombolnia. Reformot az államok nemzetközi érintkezésében önmagában is nehéz megvalósítani, de hatványozódik a feladat súlya, ha a reform egyúttal az állami szuverenitás csorbításával jár. A nemzetközi bíróság ítéletének végrehajtása eminenter oly probléma, mely az állami szuverenitás jogkörébe vág. A megoldás nehézsége még fokozódik, ha az állam elleni kényszert ki akarjuk terjeszteni arra az esetre, ha valamely állam vonakodik viszályát a nemzetközi bíróság döntése alá bocsátani s ehelyett katonai erőszakot vesz igénybe. Az *Internationaler Studienkongress*, mely programja szerint csak „tudományos dossier”-t kíván a hadviselő államok kormányai rendelkezésére bocsátani, hogy az a leendő béketárgyalásoknál figyelembe véssék, — a tartós béke biztosításának egyik elmaradhatatlan eszközeül a kötelező nemzetközi bíróságot tekinti. Mi történjék azonban, ha valamely állam vonakodik a nemzetközi bíróság illetékességének magát alávetni? A kongresszus programjában e kérdést úgy rendezte, hogy az államok kötelezzék magukat diplomáciai, gazdasági és

* Előadói javaslat a berni 1916. évi nemzetközi tanulmányi kongresszus programjának VI. pontjához: „Milyen eszközökkel kényszeríthessék az állam arra, hogy viszályát a nemzetközi bíróság döntése alá bocsássa, ahelyett, hogy fegyveres erőszakhoz nyúl”.

katonai akciót indítani az ellen az állam ellen, mely hadat üzen, ahelyett, hogy vizzályát a nemzetközi bíróság döntése alá terjesztené.

Az államok e kollektív akciója a nemzetközi végrehajtás egyik megnyilvánulási formája. A nemzetközi végrehajtás fogalmilag magában rejti az egyes állam feletti kényszert; éhez képest az állami szuverenitás korlátozásával jár és feltételezi, hogy a végrehajtó hatalom az egyes állam hatalmánál nagyobb.

Két kérdés merül közvetlenül fel: 1. vajjon az állami szuverenitással összeegyeztethető-e a szuverenitás korlátozása; 2. melyik az a magasabb hatalom, mely az egyes állam felett áll?

Kiindulásul a Kant-féle *Volksmaiestät* elvet fogadjuk el és megkíséreljük, hogy szigorúan nemzetközi jogi alapon az állami szuverenitás fikciója mellé a társadalom szuverenitását is bevezessük. Történelembölcseleti szempontból ehhez képest az a kötelesség hárul reánk, hogy az állam és társadalom történelmi harcaira fokozott figyelmet fordítsunk. A társadalom határait az állam határain jóval túl helyezzük* és nélkülözhetetlennek találjuk, hogy az államok decentralizációja mellett egyidejűleg a társadalom harmonikus összeműködése biztosíttassék.

Az a nemzetközi közület, melynek javára az egyes állam a maga szuverenitását csökkenti: a társadalom. A társadalomnak az a hatalma, mely a nemzetközi vonatkozásban az egyes állammal szemben megilleti: a társadalom szuverenitása. A társadalom fejlődésével fokozódik annak beleszólása az állam szuverenitásába és szaporodnak azok a jogok, melyeket az állami szuverenitásból a maga javára elvon. A társadalmi szuverenitás fejlődésének alap-törvénye az, hogy a társadalom haladása egyenes arányban áll az állam szuverenitásának csökkenésével. A történelem és a tétéles nemzetközi jog bizonyítékai szerint az állam elvileg elismer maga felett egy társadalmi akaratot, mely rá nézve kötelező. A társadalom, szuverenitása folytán, a jövőben a háború kérdését is a maga ügyének kívánja tekinteni, mely az egyes állam akaratától függetlenül döntendő el. A társadalom azt kívánja, hogy az egyes államok vizzályaikat a jövőben kivétel nélkül nemzetközi bíróság elfogulatlan döntése alá bocsássák és a társadalom kapjon eszközöket, hogy azt az államot, mely a bíróság igénybevétele helyett az erőszak fegyvereihez nyúl, kényszerítse, hogy magát a nemzetközi bíróság döntésének alávesse.

* V. ö. Mohl: *Die Pflege der internationalen Gemeinschaft als Aufgabe des Völkerrechts (Politik)*. Tübingen 1860. 586 s köv. old.

Mindezen szempont figyelembevételével e tanulmány első része a társadalmi szuverenitás elméletének jogbölcseleti és nemzetközi jogi megvilágítását tartalmazza; a második rész a nemzetközi végrehajtás problémáját ismerteti; a harmadik rész végül az egyes állam ellen nemzetközi kényszert mutatja be.

I. rész

A társadalmi szuverenitás elméletének vázlata a jogbölcselet és a nemzetközi jog szempontjából

I. Társadalom, nemzet, állam és szuverenitás

A társadalom keletkezésének oka közös érdek. Ez lehet:

- a) haszonszerzés;
- b) fenyegető rossz elhárítása.

Az elmélet szempontjából, melyet kifejtteni kívánunk, közömbös, hogy a társadalom keletkezésének milyen érdek az oka. (Darwin, Marx.)

Társadalom és nemzet nem azonos fogalmak. A nemzet az egész emberi társadalomnak csak egy részét tömöríti egy körbe.

Szociológiai szempontból a nemzet csak mint alkalmas társadalomképző eszköz jön tekintetbe, mely az embereknek tömörülését három jellegzetes okból könnyíti meg:

a) a közös nyelv miatt, mely a gondolatok kicserélését s a kölcsönös gyors megértést elősegíti;

b) a nemzet tagjainak eredeti pszichológiai homogenitása miatt, mert a hasonló nevelés, erkölcs és szokás a közös érdekek felismerését megkönnyíti:

c) végül mert a területi, éghajlati és egyéb természeti viszonyok fokozzák az egymásrataltságot.

A társadalom legtágabb köre az egész emberiség; szűkebb értelemben az emberiség azon része, melynek tagjait bárminő közös érdek összeköti. A nemzet itt nem határozó, sőt ugyanazon nemzeten belül is lehetnek különböző társadalmak, melyek közt nagyobb az ellentét, mint két harcban álló nemzet között. Látjuk ezt a francia forradalom idején a Vendée fellázadt lakosságánál, 1809-ben Schil csapatainál Németországban, 1813-ban a tiroliaknál, 1860-ban Garibaldi szabad csapatainál. A polgárháború ugyanazon nemzet határain belül tipikus példája annak, hogy két párt, amely valójában két különböző társadalom, a nemzet fogalmát nem tartja az egymásrataltság és közös érdek feltétlen kritériumának.

A társadalom rossz működése szempontjából e szerint maga a nemzet csak másodlagos fontosságú, mert mihelyt több nemzet társadalmának közös érdekéről van szó, a nemzet elhatárolása megszűnik s az összes nemzetek együttes társadalma határoz a közös érdekre nézve.

Thiers beszéde a francia kamarában 1867 március 14-én ezt igen közvetlenül fejezi ki: „Si la doctrine des nationalstes signifie quelque chose de sérieux, c'est ceci: qu'il faut que tous les Etats, ou tout au moins la plupart des Etats soient composés d'une seule race, de peuple de même origine et parlant la même langue . . . *A ces conditions, aucun Etat n'aurait le droit d'exister.* Pour vouloir qu'une pareille théorie fut appliquée — pour qu'elle fut praticable — il faudrait le reporter à mille ans en arrière”.*

A nemzetközi jog doktrínája jogalanyoknak csak az államokat tekinti. Ehhez képest a nemzet csak úgy szerepelhet nemzetközi jogi vonatkozásban, ha fel van ruházva jogalanyisággal. A jogalanyisággal felruházott nemzet adja az állam fogalmát.

A szuverenitás az állam jogainak nem oly komplexuma, mely tartalmilag abszolút volna, s egyúttal stabil is. Jelentősége mindössze annyi, hogy önmagában egy grammatikai kifejezése a hatalomnak, melynek a jogbölcselet szempontjából csak egy karakterisztikumuk lehetne, amely azonban, mint ki fogjuk fejteni, hiányzik belőle, tudniillik: a kizárólagosság.

A társadalomhoz viszonyítva, a szuverenitás helytelenül szerepel úgy, mint az állam kizárólagos attribútuma.

A társadalom fejlődésével az állami szuverenitáshoz tartozó jogok köre is megváltozik. A történetfilozófia fejlődési törvénye a társadalomnak két irányú haladását különbözteti meg: az ideális haladást (a humanitás eszméjének fokozatos kialakulását) és a reális haladást (az értelmi és gazdasági fejlődést). Ha e fejlődési törvényt konkretizáljuk az állami szuverenitás tartalmi változásaira, úgy azt a jelenséget kell megállapítanunk, hogy a társadalom fejlődése és az állami szuverenitás folytonos csökkenése között egyenes arány van.

Iskolai példák az ideális haladás és az állami szuverenitás közti kapcsolathoz:

1. Az állam szuverenitásához tartozott a hadifoglyok megölése. A humanitás eszméjének terjedésével az állam ezt a jogát a társadalom javára feladta.

2. Az állam szuverenitásához tartozott a rabszolgakereskedelem. A társadalom javára feladatott.

* *Bulletin d. Dép. Sess. i. Paris, 1867. 320. old.*

Iskolai példák a reális haladás és az állami szuverenitás közti kapcsolathoz:

1. Az állam szuverenitásának tekintette népe vallásának megszabását, irtani és büntetni az idegen vallásfelekezeteket; ez a szuverenitás a társadalom javára feladatott.

2. Az állam szuverenitásához tartozott a külforgalom elől más államot elzárni; a szuverenitás ily értelmezése eltűnt.

Aminő arányban szűkül az állami szuverenitás jogköre, oly mértékben bővül azoknak a jogoknak komplexuma, melyek a társadalmat az állammal szemben megilletik. Ez a sajátos folyamat, mely az állami szuverenitás tradicionális érintetlenségét alapján támadja meg, éltető erejét a történelem kazuisztikájából is nyeri. Midőn IV. Ince pápa II. Frigyeset kiátkozta és a birodalmi rendeket császárválasztásra szólította fel: eloszlott a társadalomnak az az ideológiája, hogy az államfői szuverenitás az állami szuverenitástól elválaszthatatlan. Avagy midőn a wesztfáleni béke az államok eloszlását a vallástól függetlenül rendezte, rombadőlt az az illúzió, hogy a vallás megállapítása az állam szuverén joga.

A társadalom fejlődése folyamán mind több és több kérdés eldöntéséhez támaszt igényt az állammal szemben. A társadalmi akaratnak az állami akarral szemben való keresztülvitelét Kant úgy látja megvalósíthatónak, ha az állam alkotmányjogi berendezése köztársasági alapon történik. Kant a köztársasági államformát az „örök béke” egyik kritériumául tekinti, mivel az ilyen államforma lehetőséget nyújt arra, hogy a népakarat megnyilvánulása a háború vagy béke feletti határozathozatalban keresztülvitessék. Konkrét tételünk számára ez az álláspont annyiban bír jelentőséggel, hogy Kant szerint az örök békéhez vezető út az állami szuverenitásnak a társadalom javára való csökkentése, nélkül elképzelhetetlen.

A társadalom szuverenitása szempontjából közömbös, hogy a társadalmi beavatkozás konkrét esetben az állami szuverenitás jogkörébe vág-e, vagy sem; a történelem szerint ez nem képez akadályt, legfeljebb a társadalom harcát könnyíti meg az állammal szemben. Az állam szempontjából teljesen érthető, hogy például sokkal könnyebben tett eleget a társadalom kívánságának, midőn a leánykereskedelem elfojtására nemzetközi szervezet kellett létesíteni, mint aminő ellenállást tanúsított a történelem folyamán a vallásszabadság elismerése tekintetében.

A társadalom akaratának kifejezése nemzetközi szerződések és egyezmények útján történik, aminek tételünk szempontjából csak

annyi jelentősége van, hogy a társadalom akaratának kifejezésére hiányzik a társadalom önálló szervezete, valamint az akarat végrehajtására alkalmas eszközei. Ennek közvetlen oka az, hogy a nemzetközi jog jogalanyokkal operál, e jogalanyok az államok s a nemzetközi jog csak az államokat képes jogosítani és kötelezni és nem a társadalmat. Ebből folyik, hogy a társadalom akaratának végrehajtására nemzetközi jogilag nincs más szerv, mint az államok kollektív fellépése a társadalmi akarat végrehajtásának szerve gyanánt. Ilyen volt például az államok kollektív büntető akciója a kínai boxerlázadás idején, amidőn az egész európai társadalom követelte a német nagykövet meggyilkolásának bosszúját. Hasonlóképp a társadalmi akarat végrehajtásának szerve volt az államok kollektív fellépése a rabszolgakereskedelem elfojtása végett az afrikai zónákon.

Az állami szuverenitással szemben tért hódító társadalmi szuverenitás fogalmából oly fontos konklúziók erednek, hogy mielőtt továbbsmennénk, e fogalom megerősítésére és iránta való bizalmunk fokozására magát a tételes nemzetközi jogot is segítségül hívjuk. A nemzetközi jog, az államok oly féltékenyen őrzött kincse, valóságos bányája az állami szuverenitás kizárólagosságához fűződő szofizmáknak.

Két körülmény igényel bizonyítást:

A) hogy az állami szuverenitás kizárólagosságát maga a nemzetközi jog ássa alá;

B) hogy az állami szuverenitásból, a társadalommal és a többi állammal szemben derivált úgynevezett állami alapjogok sem kizárólagosak, sem állandók, s amíg egyrészt a társadalom fejlődésével e jogok a társadalom javára fokozatosan feladatnak, másrészt mihelyt állami érdekről van szó, az állam szuverenitásából tetszés szerinti új alapjogokat vezet le.

ad A) Az állami szuverenitás kizárólagosságának kritikája.

Az állami szuverenitás közjogi fogalmi kellékei a következők:

- a) az idegen beavatkozás kizárása a saját területre;
- 6) teljes cselekvési szabadság belső és külső ügyekben.

Az állami szuverenitásnak kizárólagossága tisztán közjogi szofizma. Érvényét maguk az államok adják fel, mert a tételes nemzetközi jog hatályába viszik át az állami szuverenitás fogalmi megszorítását.

A nemzetközi jog a szuverenitás kizárólagosságának teljes negációjával háromféle szuverenitást ismer:

- I. teljes szuverenitást;
- II. a semlegesített államok szuverenitását;
- III. a félszuverenitást.

Bennünket a két utóbbi érdekel.

ad II. A semlegesített államok szuverenitása voltaképp a szuverenitás kizárólagosságának tartalmi megszorítása* (*neutralité perpétuelle*). Az állandóan semlegesített állam a) hadseregével nem támadhat; b) más állam semlegességét nem garantálhatja; c) sőt más állam vámközösségébe sem léphet be. (Franciaországnak 1842-ben Anglia ellenkezése miatt kellett lemondania egy Belgiummal tervbe vett vámunióról; Luxemburnak, midőn 1867-ben semlegesítették, kivételesen engedték meg, hogy a német *Zollverein*-ban maradjon.)

ad III. A félszuverenitás nemzetközi fogalma dogmatikailag is szankcionálja a szuverenitás megszorítását. Félszuverenitás illeti meg a vazallus államokat, a nemzetközi protektorátus és a gyarmati protektorátus alatt álló államokat. Amíg a nemzetközi jog szempontjából a kizárólagosságnak a teljes és félszuverenitás szerint való kategorizálása elkerülhetetlen szofizma, addig a félszuverenitás szociológiai szempontból magyarázatát abban találja, hogy ez csak átmeneti jelleg a teljes szuverenitáshoz, ami a félszuverén államot akkor illeti meg, ha olyan fejlődési fokhoz ér, mint a teljes szuverén állam és így társadalmi érdek megsértése nélkül gyakorolhatja a teljes szuverén államot megillető jogokat. Például:

1. Az 1878-iki berlini szerződés Bulgáriát a Török birodalomnak még csak alkatrészévé teszi, bár keresztény kormánya és belföldi katonasága van. A török kormány szerződése mellett Bulgáriát is kötelezték. Bulgária fejlődése és szabadságharca az 1908-ban megalakult független királyságot eredményezte és külügyi képviselői is megszűntek egyszerű diplomáciai ügyvivők lenni.

2. A félszuverenitás egyik gyakorlati ismérve, hogy a félszuverén állam bírói joghatósága megszorított. A konzulok bíraskodása és egyáltalán a nagyobb konzuli hatáskör a nem keresztény államokban sokkal kiválóbb, mint a nyugati államokban. Ennek oka, hogy a nyugati államok társadalmi fejlettségénél fogva nem engedte át a bírói joghatóságot honfitársaira. A nyugati társadalom igazságosabban és helyesebben látta megvédeni saját tagjainak érdekét akkor, ha bírói hatóságával megszorítja a keleti népek szuverenitását. Hogy a porta nem tekintette e jogot tisztán a keresztény népek magától értetődő szuverenitásának, hanem az egyes nemzetek társadalmi fejlettségétől tette függővé e jog gyakorlását, mutatja, hogy Szerbiának felszabadulása dacára önálló konzuli bíraskodás az Ottoman birodalomban nem engedélyezett.

* Regnault: *Des effets de la neutralité perp. en temps de paix.* Paris, 1895. II. fejt.

Az állami szuverenitásból derivált állami alapjogok kritikája.

A nemzetközi jognak az az álláspontja, hogy az alapjogok az állami szuverenitás természetéből erednek és szükségkép előállnak ott, ahol állam létezik. Bonfils csak az állam önfentartási jogát ismeri el, („En réalité il n'y a pour les Etats . . . qu'un seul droit primordial . . . *le droit à l'existence*”), de maga is derivál ebből néhány alapjogot. Az alapjogok pozitívumának felállítása ép oly téves, mint ezeket a szuverenitásból eredőknek tekinteni.*

Mihelyt a szuverenitás megrövidítése a társadalomra haszonnal jár, az állam kénytelen feladni annak csorbíttatlanságát:

1. a területi fenség jogban rejlő szuverenitás megtagadását találjuk például a következő nemzetközi jogi esetekben:

a) az 1867 május 11-iki londoni szerződés megszüntette Luxemburg várjellegét és elrendelte az erődítmények lerombolását;

b) az 1856 március 30-iki párisi szerződés, mely 1871 március 13-ig állott fenn, úgy Törökország, mint Oroszország hajóinak számát a Fekete tengeren korlátozta és Oroszország köteleességévé tette a Feketetenger partjain lévő várainak lerombolását;

c) Oroszország a kivai kánnal és bokharai emírrrel 1873-ban kötött szerződésekben jogot nyert az Amur-Daria balpartján hajóállomásokat és vámraktárakat felállítani;

d) midőn Chablais és Faussygni területei az 1860 március 24-iki szerződés folytán Szardíniától francia birtokba mentek át, III. Napoleon elismerte ezen területeknek a bécsi kongresszusi akta 92. §-ában biztosított semlegességét és annak bármely változását az aktát aláírt hatalmak hozzájárulásától tette függővé.

2. A függetlenségre és szabadságra vonatkozó alapjog hasonlókép fikció:

a) Románia, ahol az 1866. évi alkotmány 7. §-a értelmében honosságot csak keresztény vallású idegenek nyerhettek, a berlini szerződés rendelkezésére kénytelen volt kimondani 1879 okt. 13-iki törvényében, hogy bármely vallásfelekezethez tartozó idegenek polgárjogot nyerhetnek Romániában;

6) Az 1895. évi berlini akta a Kongó államra a szabadkereskedelem elvét mondta ki.

3. A szabad külforgalomra való jog egyébként klasszikus bizonyítéka annak, hogy csak akkor lett az állami szuverenitás alkotórésze, amikor a társadalom ezt már el is érte. Ma a nemzetközi jog a külforgalomra vonatkozó állami alapjogot a szuverenitásból származtatja le, holott maguk az európai hatalmak annyira nem tekintették ezt az állam szuverenitása alá vetett kérdésnek, hogy Kínát és Japánt egyenesen azért támadták meg, mert kikötőiket szuverenitásuk alapján a külforgalom elől elzárták. Az 1842 június

* Bonfils: *Manuel de droit internat. publ.* Paris, 1894. 123. old.

29-iki nankingi szerződés, az 1844 október 24-iki whampoi szerződés, az 1876 — 1890-iki stb. szerződések végre megnyitották Kína és Japán ajtait az európai kereskedelem előtt és így hozzávezettek ahhoz a téveszméhez, hogy a külkereskedelem a szuverenitásból eredő alapjog, holott ez valójában a társadalom közös érdekű akarata s tisztán a társadalmi szuverenitásra vezethető vissza.

4. Az aktív és passzív követküldési jog is az állam szuverenitásából vezettetik le, holott ez ilyen precíz formában a történelemben nincs meg.

a) A detronizált ház követe és az új állam követe közül, aki voltaképp a társadalom követe volt, Mazarin Cromwell követét fogadta, míg II. Károly követeitől az elfogadást megtagadta. Az államfői szuverenitás és a társadalmi szuverenitás közül ez az utóbbi győzelme volt.

6) Midőn az olasz társadalom az egyesült királyságot megalakította, Anglia ezt elismerte és lord Russell kijelentette a nápolyi királyi követeinek, hogy követi megbízását az angol udvarnál megszüntnek tekinti.

5. A honosítás és az idegen bevándorlás megtiltásának, mint az állami szuverenitás negatív attribútumainak megszünte a társadalom fejlődésének és a fejlődő társadalom parancsának műve. A politikai menekültek ki nem adásának szabálya hasonlóképp társadalmi belátás eredménye, amit Palmerston 1849 október 6-iki jegyzékében igen klasszikusan fejez ki: „ha van szabály, melyet inkább, mint bármelyik más, kötelezőnek tekintenek a civilizált világ független államai, nagyok és kicsinyek egyaránt, úgy ez a politikai menekültek ki nem adásának szabálya, ha csak ellenkező eljárásra szerződések nem köteleznek, amilyenek már alig fordulnak elő. A vendégjog törvényei, a humanizmus követelményei és a természetes emberi érzelmek egyaránt tiltakoznak ilyen kiadatás ellen és független kormányt, mely ilyet engedélyezne, jogos címen és általánosan becstelennek kellene tekinteni”.*

Viszont az állam és a társadalom harcát a politikai bűnösök kiadatására nézve mi sem illusztrálja jobban, mint az államok között 1898 november havában Rómában összejött első anarkia elleni konferencia, mely a megfelelő adminisztratív rendszabályok alkalmazásáról tanácskozott. A részletek titokban maradtak.

6. A nemzetközi jog által az államok közötti területekre vonatkozó csere, adásvétel és cesszió, elvi ellentétben vannak az állami szuverenitással.

II. A társadalmi szuverenitás fölényének két klasszikus történelmi bizonyítéka: a plebiscitum intézménye és a szövetséges államok kialakulása.

1. A plebiscitum intézménye szembetűnően demonstrálja, hogy az állami szuverenitás elvileg megtűri maga mellett a társadalmi szuverenitást. A nemzetközi jog igen helyesen ezt azzal indokolja

* Csarada: *Tét, nemzetközi jog rendszere* Budapest, 1910. 435. old.

hogy a műveltségnek mai fejlettsége mellett nem képzelhető el, hogy a népesség, mint akaratnélküli lények tömege, hozzájárulása nélkül hazájától elszakíttassék.

Plebiscitum volt Nizzában 1859-ben, Savoyában 1860-ban, a joni szigeteken 1863-ban és St. Barthelémy szigetén 1877-ben.

Hogy az illető társadalmak szavazatára mely szempontok voltak döntők, az most közömbös. A lényeg az a szimptomatikus jelenség, hogy az állami szuverenitás elvileg elismerte maga mellett a társadalmi szuverenitást, sőt ez volt a döntő. Ezzel a társadalmi szuverenitás intézménye hatásában a nemzetközi jogba is bevonult.

2. Az államszövetségnek egységes állammá való történelmi átalakulása hasonlóan szembetűnő példája a társadalmi szuverenitás súlyának az állami szuverenitás mellett.

Az államszövetség a társadalomnak voltaképp egy történelmi alakzata, a nemzet határain túl. Az államszövetségbe tartozó államok bizonyos vonatkozásban és pedig rendszerint külpolitikai vonatkozásban közös érdekekkel bírnak és ehhez képest dacára, hogy minden állam megtartja úgynevezett szuverenitását, a külpolitikai irányítást maga a társadalom veszi át.

Az államszövetségből a szövetséges állammá való transzformáció bizonyítja, hogy az azelőtt különálló államok, melyeknek összes társadalma csak a külügyek terén ismerte föl a közös érdekért való összeműködés előnyeit, más vonatkozásban is szükségesnek tartotta az összeműködést és az államok népe összeállott egy egységes államot alkotni.* Közömbös, hogy ennek a keletkezésnek alakzatát szövetséges államnak nevezzük. Más kifejezésünk nincs rá. A lényeg az, hogy a megelőzőleg különálló államok fokozódó közös érdeke közjogilag is egységes társadalmat hozott létre.

A történelem tanúsága szerint a szövetséges állam keletkezésénél a társadalom összeolvadása oly gyorsan történhetik, hogy a közjogi összeolvadás csak utólag kap központi szervezetet. Így az Északamerikai-Államok már szövetséges államot képeztek, társadalmuk már régen egybeolvadt, midőn Hamilton és Madison buzgólkodására 1787-ben a szövetséges állam központi szervezetet is kapott a kongresszus és az elnök intézményével.

Az államszövetség alkotórészei oly féltékenyen őrzött szuverén jogait, mint aminők a svájci kantonok önálló külügyi hatáskörére és katonai szerződéseire vonatkoztak, az államszövetség tagjai az egész svájci társadalom közös érdekéből lassanként feladták. Az egyes

* Jellinek: *Staatenverbindungen*. Wien, 1882. 253. s köv. old.

államok (kantonok) szuverén jogai a társadalomra mentek át és a társadalom ennek a jogátruházásnak külsőt is adott a nemzeti tanács, a rendek tanácsa, a szövetségstanács és az elnök intézményével. A svájci lakosság három különböző nyelve nem volt akadály, hogy az egyes kantonok lakosai közös összeműködés érdekében egy társadalommá olvadjanak.

Az 1874 május 29-iki *Bundesverfassung* 3. cikke egy mondatban juttatja kifejezésre azt a szükségszerűséget, hogy a kantonok (azelőtt szuverén államok) a társadalom javára adták fel jogaikat: „*Die Kantone sind souverän, soweit ihre Souveränität nicht durch die Bundesverfassung beschränkt ist, und üben als solche alle Rechte aus, welche nicht der Bundesgewalt übertragen sind*”.

Ha ezt a nemzetközi jogi kifejezésekre alapított tételt a *Contrat Social* nyelvére akarjuk átültetni, úgy csak a Kanton és a Bund fogalmát kell azokkal felcserélni, amelyeket maga a törvény is alattuk ért, de kifejezése nincs reá:

„Az államok szuverének, amennyiben ezt a szuverenitást a társadalom nem korlátozza; és az államok mindazon jogokat gyakorolhatják, amelyeket a társadalom nem tartott fönn magának.”

A Mediation-akta 12. cikkéből van véve a *Bundesverfassung* fentidézett szakasza. A Mediation-akta 12. cikke még őszintébben fejezi ki azt az elvet, hogy a kantonokat csak oly hatalom illeti meg, amelyet a társadalmi szuverenitás nekik átengedett:

Les cantons jouissent de tous les pouvoirs qui n'ont pas été expressément délégués à Vautorité fédérale.

Az *autorité fédérale* a társadalom fölényének kifejezése.

II. Példák a társadalmi szuverenitás nemzetközi jogi kazuisztikájából.

I. Ami az állam szempontjából mint a szuverenitás megszorítása szerepel, az a társadalom szempontjából pozitív jog. A társadalom pozitív joga például, hogy igénye van a nyílt tengerre; igénye van arra, hogy a nyílt tengeren rendőri joghatóságot teljesítsen; igénye van, hogy bizonyos folyamatok és csatornák nemzetközivé tétessenek, vagyis kivétessenek az állam szuverenitása alól.

1. Anglia 1. Károly, Cromwell és Orániai Vilmos uralkodása alatt tulajdonának tekintette a csatornát és a tengernek a brit-szigeteket övező részeit.

2. A dán korona még a XVIII. században is az északi tengernek Island és Grönland körüli részein a halászatra kizárólagos jogot igényelt.

3. A Fekete-tengert az 1856-iki párisi szerződés kiemelte a török szuverenitás alól.

4. Az államokat a rabszolgakereskedés megakadályozása érdekében közös társadalmi felhatalmazásra megillette a nyílt tengeren való rendőri joghatóság: a *droit darret*; *verification du pavilion*; *droit de visite* és a *droit de saisie*.

5. A társadalom pozitív parancsa az 1888 október 29-iki egyezmény alapján a szabad hajózást a Suez-csatornára is kiterjesztette. A csatorna úgy béke, mint háború idején a kereskedelmi és hadihajóknak nemzeti különbség nélkül nyitva áll. A hatalmak a csatornában nem tarthatnak hadihajókat, de Port-Said és Szueze minden hatalom két hadihajót küldhet. A társadalom az egyezmény határozatainak szankcionálására karhatalomról is gondoskodik: a hatalmaknak Egyiptomban tartózkodó képviselői a csatorna semlegességét fegyveres erővel is megvédhetik.

II. A társadalom közös érdekeit szabályozó szerződések nemzetközi szerződések név alatt való megjelölése lényegileg nincsen kötve az államhoz. E szerződések voltaképen a társadalom kényszerei az államokkal szemben, melyek őket nemzetiségek szerint választják szét. A nemzetközi szerződések tisztán a jogalanyiség azon doktrínájával függnek össze, hogy a társadalom egységes akaratát kifejezendő, az államok mint jogalanyok lépnek egymással forgalomba, minthogy nemzetközileg csak az állam és nem a társadalom lehet jogosítva és kötelezve.* S amidőn az államok kölcsönös szuverenitásukat csökkentik, tulajdonképen az államok mögött álló társadalom rájuk is kötelező magasabb szuverenitását juttatják kifejezésre. Szokatlanul őszinte és közvetlen hangon fejezi ezt ki a II. hágai konferenciának következő kollektív kijelentése: „La conference est unanime á proclamer que, s'il n'a pas été donné de conclure des maintenant une convention en ce sens, les divergences d'opinion qui se sont manifestées n'ont pas dépassé les limites d'une controverse juridique, et qu'en travaillant ici ensemble pendant quatre mois toutes les Puissances du monde, non seulement ont appris *a se comprendre et a se rapprocher d'avantage, mais ont su dégager, au cours de cette longue collaboration, un sentiment très élevé du bien commun de l'humanité*”.** Ez a kijelentés annak az elvnek apológiája,

* V. ö. Berg-bohm: *Staatsverträge und Gesetze als Quellen des Völkerrechts*. Dorpat, 1877. 77. s köv. old.

** *Actes et docum. II. conf. d. Paix*. La Haye, 1908. I. köt. 344. old.

hogy a nemzetközi megállapodások és szerződések nem az államok érdekében, hanem szószerint: az emberiség közös érdekében (*bien commun de l'humanité*) köttetnek.

Hogy a társadalom érdeke adott esetben gazdasági vagy erkölcsi-e, az tisztán minőségi különbség; a lényeg az, hogy a társadalom parancsának engednek az államok akkor, midőn egymással megegyezésre lépnek.

1. A társadalom egységes gazdasági érdekeit szabályozzák:

- a) a vámegegyesületek, sőt Caprivi 1893-ban és Goluchovszky 1897-ben egy egységes európai vámunió eszméjét vetette fel;
- b) kereskedelmi és hajózási szerződések;
- c) mezőgazdasági érdekek egységes védelmére szolgáló szerződések (1878 szeptember 17-én Bernben hét állam kötött phylloxera-egyezményt);
- d) vasúti-, posta-, távíró-egyezmények stb.

2. A közegészség társadalmi védelmére hasonlóképp egész sereg szerződés szolgál:

- a) az 1892 január 30-iki velencei egyezmény, melyet egyszerre tíz állam írt alá;
- b) az 1893 április 15-iki drezdai egyezmény;
- c) az 1894 április 3-iki párisi egyezmény, mely már nemzetközi egészségügyi kihágási bíróságot is állít fel a Keleten;
- d) az 1899 március 19-iki velencei egyezmény, melyet tíz állam azonnal aláírt, a többi állam pedig az egyezményt *ad referendum* vette.

3. Még nyilvánvalóbb a tisztán társadalmi érdek ott, ahol etikai és humánus okok vezetnek arra, hogy a társadalom az államot nemzetközi egyezményre kényszerítse:

a) a vallásszabadság biztosítása a társadalom műve s az állam a vallás kérdésében tanúsított szuverenitását a társadalom javára lassanként feladta. A westfáli béke óta a berlini kongó-aktáig, vörös fonalként állapítható meg, hogy a felekezeti kérdésnek a szuverenitásból eredő állami alapjogként való felfogása (*cuius regio, eius religio*) mint zsugorodott össze és adatott végül is fel a társadalom javára;

b) a társadalom parancsa adott esetben nem föltétlen olyan természetű, mely az állam szuverenitását közvetlenül érintené. Ily esetben az államok a társadalom szempontjából csak hasznos eszközök a társadalmi akarat intenzív megvalósítására, így az 1887 november 16-iki hágai egyezmény Németország, Nagybritannia, Belgium, Dánia, Franciaország és Hollandia között az Északi tenger halászkerületeiben járó pálinkamérő hajók (*bumboots*) korlátozása és ellenőrzése céljából kötött. A felügyeletet és ellenőrzést a szerződő államok cirkáló hajói gyakorolják;

c) az 1890 július 2-iki brüsszeli egyezmény megállapította az Atlanti- és Indiai-óceánon azt a zónát, melyen a nagyhatalmak a

benszülött népek számára való alkoholbevitt megakadályozhatják;

d) a leánykereskedelem (*traite des blanches*) elnyomására irányuló mozgalom az 1899 november 15-iki, 1890 szeptember 4-iki és végre az 1904 május 18-iki kollektív párisi szerződésben általános nemzetközi szabályozást nyert;

e) a rabszolgakereskedelem megszüntetése hasonlóképp a társadalomnak köszönhető s az államok a társadalom e parancsának fokozatosan bár, de eleget tettek. A rabszolgakereskedelmet 1580-ig a spanyolok, 1640-ig a portugálok, 1701 óta a franciák, az utrechti béke óta az angolok gyakorolták. A fejlődő angol társadalom Clarkson, Fox és Pitt vezetésével azonban oly heves agitációt fejtett ki ezen emberkereskedelemmel szemben, főleg a brit kormánynak az üzletben való direkt közreműködése miatt, hogy a kormány kénytelen volt 1807-ben az angol gyarmatokon a rabszolgakereskedelmet eltörölni (*abolition act of slavery*). A bécsi kongresszuson már nyolc állam kötelezte magát a rabszolgakereskedelem megakadályozására s mai napig mintegy negyven szerződés igyekszik az államokat kölcsönösen kötelezni a rabszolgakereskedelem elnyomására. Hogy az államok etikai kötelezettsége ne álljon szankció nélkül, 1888-ban Németország, Hollandia, Nagybritannia és Olaszország blokádöt állítottak föl Zanzibar és Mosambique partjain, kölcsönös kutatási jogot engedve hajóikra. Hogy a társadalomnak milyen erős volt a szava, arra jellemző, hogy XIII. Leo pápa és Lavigerie bíbromok is exponálták magukat, míg végül 1890 július 2-án egységes szerződés szabályozta ezt az eminenter társadalmi kérdést. Az egyezményt összesen 22 állam írta alá. A szerződés őrségekkal, közigazgatási központokkal, diplomáciai és konzuli szervek összműködésével biztosítékot is nyújtott arra, hogy a rabszolgakereskedelem megszüntetését követelő társadalmi parancs nemzetközi szervekkel végre is fog hajtani.

IV. Melyik az a társadalom, melyet a szuverenitás megillet?

A Monroe-doktrína szociális jelentősége. — Balfour autoritási elve. — A katolikus, utóbb a „keresztény” társadalom középkori szuverenitása. — A „szentszövetség”. — Leroy-Beaulieu. — A mai háborús csoportosulás.

Ha elismerjük azt, hogy a történelemben fokozatosan megtaláljuk az állami szuverenitásnak a folyton fejlődő társadalom javára való lassankénti feladását és elismerjük, hogy ez nem fenomén tünet, hanem az államok határain túl a közös érdekeit felismerő társadalom ébredése s az államok történelmi konzervativizmusa közötti kauzalitás következménye, úgy önként vetődik fel a kérdés:

melyik az a társadalom, amely az egész emberi társadalomnak részét képezvén, akaratát jogosan kényszerítheti reá a társadal-

makat szerkezetileg elkülönítő államokra és az egész emberi társadalomnak rajta kívüli részére?

(Meg kell jegyeznünk, hogy tételünk szempontjából közömbös, vajjon a társadalom, amely akarata az összes öt elválasztó államokkal szemben érvényesíteni jogosult, milyen osztályokból alakul. Hasonlóképp közömbös az is, hogy a magát legfejlettebbnek tartó társadalom objektíve is az-e? Szerintünk ezek tisztán történelmi ténykérdések, melyek ide közvetlenül nem tartoznak. A lényeg annak az elvnek leszögezése, hogy az állami szuverenitásnak meg kell hajolnia a társadalmi szuverenitás előtt.)

Az a társadalom, melynek akarata az öt elkülönítő államokkal és a társadalom többi részével szemben szuverén: a konkrét történelmi időszak legfejlettebb társadalma.

A társadalom fejlődöttsége sem egy államhoz, sem ahhoz nincs kötve, hogy történelmileg egyéb társadalmaknál idősebb legyen.* A görög amphictioni szövetség például 5. pontjában megtiltotta, hogy a szövetségbe tartozó államok az egymáson a múltban elért diadalog dokumentálására emlékműveket állíthassanak fel**, nehogy a társadalom által megteremtett szövetséget bárminő lélektani elővigyázatlanság a társadalom újabb decentralizálására és így az egész szövetség felbomlására vezesse. Ebben az intézkedésben annyi modernség van, melyhez mi talán csak annyi idő múlva fogunk eljutni, mint amennyi bennünket az ókortól elválaszt.

A többi állam és a többi társadalom csak addig a határig hajlandó egy konkrét társadalom szuverenitását elismerni, amíg a maga társadalmi fejlettségét nem érzi oly előrehaladottnak, hogy maga fölött intézkedést nem tűr meg, hanem vagy elég erősnek érzi magát ahhoz, hogy önmaga intézkedjék, vagy maga is hozzá akar járulni teljes egyenrangúsággal a legfejlettebbnek elismert társadalom akarati nyilvánításához.

I. A Monroe-doktrína 3. pontja megtiltja az európai államoknak újabb gyarmatok alapítását és újabb birtokok szerzését az amerikai területeken, akár eredeti, akár származékos módon. Indokolása az, hogy az egész amerikai kontinens immár civilizált kormányok alatt áll. E doktrínának nem az a lényege, amit a nemzetközi joggal ellenkező felfogásnak szoktak tartani, hogy az államoktól megtagadja azt a jogot, hogy a föld bármely részén birtokot szerezhessenek. A doktrína lényege az, hogy a civilizált

* V. ö. Müller: *Geschichte des Völkerrechts im Altertum*. Leipzig, 1848. E. Keil-f. kiadás. 124. s köv. old.

** Wachsmuth: *Hellenische Altertumskunde*. Halle, 1846. 2. kiad. I. köt. 141. old.

észak-amerikai társadalom és e társadalmi akaratot kifejezésre juttató kormány érzi magát annyira fejlettnak, hogy saját ügyeibe ne engedjen beleszólást. Az Egyesült-Államok, mint ma is, úgy már akkor is az európai államoktól annyira elütő társadalmat képeztek, hogy nem ismerték el minden vonatkozásban a nyugati társadalom beleavatkozásával származható összeműködés előnyeit. Illusztrálja ezt az Unió államtitkárának, Mr. Olnaynak lord Salisburyhoz intézett 1895. évi jegyzéke, amely ezt mondja: „Les États américains, ceux du Sud aussi bien, que ceux du Nord, en raison de leur proximité géographique, de leur Sympathie naturelle, de la similitude de leurs régimes politiques, sont commercialement et politiquement les Alliés des États-Unis- Permettre a un Etat européen de mettre la main sur l'un d'eux, ce serait bouleverser cet état des choses et sacrifier tous les avantages que nous retirons de ces relations naturelles” *

II. Az a társadalom, melynek akarata a konkrét történelmi időszakban irányadónak elfogadtatik, lehet esetleg csak egyetlen állam társadalma is. Az angol birodalom és az angol társadalom szuverenitásának fölénye nimbusz maradt mindaddig, amíg más társadalmak magukat ép oly fejlettnak nem érezték és a társadalmi akaratnyilvánításhoz a maguk véleményével is hozzá nem járultak. A Balfour-féle autoritási elv filozófiai szempontból igen mély és helyes gondolat és valóban ténykérdés, hogy az a társadalom, amelyet az emberi társadalom többi része felett az igazságos autoritás megillet: egyetlen állam társadalma-e vagy több állam társadalma.

„Az autoritás elve — írja Stein — az a földalatti eszköz, melyet a Hegel-féle *Weltgeist* az emberi társadalom fokozatos nevelésében a bestialitástól a humanitásig használ. Kitűnően mondja Bossuet: „ou tout le monde peu faire ce qu'il veut, nul ne fait ce qu'il veut; ou il n'y a pas de maitre, tout le monde est maitre; ou tout le monde est maitre, tout le monde est esclave.” Hasonlóképp lehetne Balfour modern konzervatív autoritási elvéről Voltaire ismert mondása felhasználásával azt állítani: „si l'autorité n'existait pas, il faudrait l'inventer.”**

Ha több állam társadalma elérte már azt a fejlettséget, hogy magát szellemileg egyenrangúnak érzi, akkor természetesen bele-szólást kíván az egységes társadalmi szuverenitás gyakorlásába. Ebből a szempontból igen érdekes szimptomatikus jelenség, hogy a kölcsönös hadviselő államok, mint azt ma is látjuk, előszeretettel vádolják egymást barbarizmussal. Ez azzal függ össze, hogy az alacsonyabb társadalmi fokon álló államot és annak társadalmát a magát fejlettebbnek képzelő állam ki akarja rekeszteni a társadalmi hegemoniát gyakorló társadalmi részek sorából.

III. Az a társadalom, mely az államokkal és a többi társadal-

* Desjardins: *La doctrine de Monroe. Revue gén. dr. int. publ.* 111. (Teljes szám) 151. old.

** *Nord u. Süd*, 1912, B. 142, H. 454, 14. old.

makkal szemben a szuverenitást magának követelte, a középkor elején a katolikus társadalom volt. A zsinatokat Voltaire helyesen nevezte Európa nemzetközi szenátusának, egyrészt, mert ezek nemcsak egyházi személyekből állottak, másrészt mert nemcsak egyházi kérdéseket intéztek el. Midőn 1245-ben IV. Incze pápa II. Frigyes császárt trónjától megfosztottnak nyilvánította, dacára, hogy a császári követ az illetékesség ellen joggal tiltakozott, ezt az ítéletet a keresztény társadalom törvényesnek és igazságosnak fogadta el. Ez bizonyítéka volt annak, hogy a társadalom jogosan avatkozhatik be eminenter állami kérdésekbe és a zsinat határozatának autoritását nem az adta meg, hogy Isten földi helytartója, a pápa hozta, hanem a katolikus társadalom megegyező akarata.

IV. A 30 éves háború lényegileg két társadalmat állított egymással szembe. Az egyiknek élén a császár és a pápa a katolikus egyház védelme érdekében, a másik táborban a protestánsokat látjuk tömörülni a lelkiismereti szabadság védelmében. Hogy a háború nem elsősorban vallásháború volt, bizonyítja, hogy a világi érdekek fokozatosan háttérbe szorították a vallásos érzelmeket és a küzdelem végül is a protestantizmus győzelmével végződött. A westfaleni békekötés után az államok nem vallás szerint tagozódtak többé, hanem a keresztény államok általános egyenjogúsága mondatott* ki. Ez az elv volt a forrása annak, hogy a társadalmi szuverenitásnak a jövőben két kérdése jegecesedjék ki: az egyik a keresztény államok szuverenitása a nem keresztény államok fölött, ami megnyilatkozást nyert, sőt nyer ma is Európa keleti és gyarmati politikájában; a másik, hogy a keresztény társadalomban az immár felekezeti különbség nélkül tagozódó nemzetek között melyik csoportosulás legyen az, mely a maga történelmi korszakában a többi nemzet fölött és az állam fölött a szuverenitást gyakorolja.

V. A bécsi kongresszus óta öt állam közös érdekekkel összekapcsolt társadalma vette át Európa többi társadalma és állama felett a szuverenitást. Ez az európai koalíció eredetileg a társadalom koalíciója volt az ellen a fenyegető rossz ellen, hogy egyetlen állam, a francia állam — s itt az államon van a hangsúly — vegye át a szuverenitást. S annál érdekesebb, hogy maga a francia társadalom is hozzájárult ahhoz, hogy egy államnak a többi társadalmat elnyomó, emberileg igazságtalan szuverenitása megszüntetessék. 1814 május 30-án a koalíció seregei előzönlük Franciaországot, de mint az európai társadalom és a francia társadalom felszabadítói szerepelnek Európa leigázójával, Napóleonnal szemben. Tisztára ténykérdés, hogy ez az öt állam idővel a maga oligarchikus uralkodásával valóságos terrorizmust fejtett ki a többi állammal és ez államok társadalmával szemben. Ez nem változtat azon a fontos körülményen, hogy nem történelmi véletlenség, hogy a Szentszövetség öt állama a XIX. század társadalmának legfejlettebb részét egyesítette és e társadalomtól, ha autoritását igazságosan gyakorolja, ez tőle meg nem

tagadható. Metternich minden kétszínűség nélkül a következő jellemző szavakkal fejezte ki ezt a felfogást: „Les changements utiles ou nécessaires dans la législation et dans l'administration des Etats ne doivent émaner que de la volonté libre, de l'impulsion réfléchie et éclairée de ceux que Dieu a rendu responsables du pouvoir. Tout ce qui sort de cette ligne conduit nécessairement au désordre, aux bouleversements, á des maux bien plus insupportables que ceux que l'on prétend guérir. Pénétrés de cette vérité éternelle, les Souverains n'ont pas hésité á la proclamer avec franchise et vigueur: ils ont declare qu'en respectant les droits et l'indépendance de tout pouvoir légitime, *ils regarderaient comme légalement nulle et désavouée par les principes qui constituent le droit public de l'Europe, toute prétendue réformé opérée par la révolte et la force couverte*”.*

VI. Leroy-Beaulieu tizenöt évvel ezelőtt az európai államok csoportosulásának indító okát egy Anglia vagy Oroszország elleni unió célszerűségében találja; ehhez képest azon az állásponton van, hogy az egyes államok függetlensége mellett a föderáció is nélkülözhetetlennek mutatkozik. A föderáció élén egy központi államtanács és a népesség arányában választott központi törvényhozótestület állana. Véleményünk szerint felesleges a föderáció szükségességét egy konkrét állam elleni közös védekezéssel indokolni. A föderáció keletkezésének oka esetenként úgyis csak történelmi ténykérdés; a jogbölcselet szempontjából viszont elég, hogy az államok föderációjához a társadalom közös érdekének felismerése vezet. A közös érdek tárgya a történelem folyamán esetenként oly változatos lehet, hogy annak kimerítő kategorizálása egyébként is ki van zárva. Ki tudná ma megmondani, vajjon egy ázsiai veszedelem a messze jövőben nem fog-e európai föderációhoz vezetni és ennek kényszere alatt nem fog-e kialakulni egy ma még sajátosságosnak tetsző új szociológiai tétel: „Európa az európaiaké”? A jogbölcselet nem disztिंगvál szigorúan a közös érdek okaira nézve; megalégszik annak megállapításával, hogy a társadalom fejlődésével az állami szuverenitás jogköre csökken és ebben a vonatkozásban a nemzetközi jog is csak arra szorítkozik, hogy a fejlődő társadalom akaratának megvalósítására többé-kevésbbé reformatorius eszközöket nyújtson.

VII. Az európai államok mai nemzetek szerint való háborús csoportosulása társadalmi szempontból tisztán coincidentia singularis. Teljesen közömbös az, hogy milyen eszközökkel, milyen politikai vagy gazdasági előnyök kilátásba helyezésével történt a nemzetek két elkülönített táborban való csoportosulása.

Társadalmi szempontból épp annyira érthetetlen, hogy miért állt össze a demokratikus Franciaország az abszolutisztikus Oroszországgal, mint az, hogy minő társadalmi ellentét készítette Ausztria-Magyarországot és Japánt arra, hogy egymásnak hadat üzenjenek. A két ellenséges hatalmi csoport között társadalmi ellentét való-

Martens gyűjteményéből (*Receuil des Traités*) idézve Csaradánál, id. m. 267. old. jegyz.

jában nincs s a megértés azért késik, mert az államok két különböző csoportja közti szuverenitás iránti versengést a két csoporthoz tartozó társadalmak közti versengés gyanánt is fogják fel. Holott a béke, bármely hatalmi fél javára dőljön is el a háború sorsa, az egész társadalomnak lassanként épp oly intenzív összeműködését fogja eredményezni béke után, mint a béke előtt volt.* Az az elkeseredett küzdelem, melyet az egymással farkasszemet néző két ellenséges tábor kifejt, a társadalmi szuverenitás megszerzése végett történik, de nem egymás terhére és egymás legyőzésére, hanem öntudatlanul is abból az okból, hogy az egész társadalom szerezzék meg a szuverenitást az egyes állammal szemben.

Az a közös érdek, mely az egymással harcoló nemzetek szerint látszólag elkülönített társadalmat összeköti, konkrét tárgyunkra való vonatkozással abban áll, hogy e társadalom maga egészében oly szuverenitást szerezzen meg, mely az állammal szemben a társadalom érdekkörébe vonja be a háború kérdését is.

A háborút eddig az államok határozták el. A társadalom az állami szuverenitásnak ezt a jogát maga kívánja gyakorolni s a háború kérdésének eldöntésénél a határozatot magának akarja fenntartani.

A társadalmi szuverenitás, mint azt a történelembölcselet és a nemzetközi jog érvénye bizonyítja, nem tartalom nélküli kifejezés. A társadalom szuverén akaratának keresztülvitelére és szankciójára a történelem egyes eseteiben az államok adták eddig is az eszközöket s így tisztán ténykérdés, hogy ha a társadalmi szuverenitásnak a történelemből és az érvényes nemzetközi jogból derivált intézménye fennáll, úgy e szuverenitás megkapja a maga központi szerveit.

II. rész

A nemzetközi szervezet problémája a nemzetközi jogban

Az uralkodó doktrína szerint a nemzetközi jog jogalanyokat jogosít és kötelez és jogalanyoknak csak az államokat ismeri el.

Az államok kötelezettségeiket egymással kötött szerződéseikkel vállalják. Hogy e szerződések milyen mértékben adják fel az állami szuverenitást (pl. katonai egyezménynél, semlegesített állam semlegeségi kötelezettségénél), az lényegében közömbös, mert szerződési köteletségének teljesítésére az állam magát nemzetközi jog szerint kötelezte. Bennünket az állam nemzetközi szerződési kötelezettségének megsértése érdekel, bár általános elvként megállapíthatjuk, hogy nemcsak a szerződési kötelezettség megsértésével, hanem bármily oly esetben is, midőn egy másik állam nemzetközi jogilag védett érdekét megsérti, a sértő állam nemzetközi deliktumot követ el. A nemzetközi jogalanyiságból következik, hogy az elkövetett deliktumért

* V. S. Mohl: id. m. 602. és 621. old.

maga az állam felelős. Lisztnek az a disztinkciója*, hogy felszuverén államért az *oberherrliche Staat* felel, a konkrét esetben közömbös, mert javaslatunk csak a szerződő hatalmakat kötelezi és a szerződő fél elköveti a deliktumot akkor, ha a szerződés teljesítése alól magát kivonja.

A II. hágai konferencia VI. egyezménye szerint az államok alávetése a döntőbíróság illetékességének fakultatív volt. Ehhez képest ezen egyezmény alapján elvileg csak akkor állt elő a szerződési kötelezettség megsértése, ha az állam a döntőbíróság illetékességének alávetette magát, határozatot is kapott, de azt nem teljesíti.

A döntőbírósági határozat kikényszerítésének problémája vezetett az irodalomban a nemzetközi végrehajtó szervezet intézményének fogalmához.

Bár nem volt még történelmi példa, hogy a döntőbíróság határozatát valamely állam ne teljesítette volna, a nemzetközi jogp irodalmát ez az eshetőség élénken foglalkoztatja és felveti azt az eszmét: vajjon lehetne-e a nemzetközi jog alapján kényszereszközökkel biztosítani a döntőbíróság határozatának végrehajtását.

A kényszereszközök alkalmazása gyakorlatilag hasznosnak mutatkozott azért is, mert azt alkalmazni lehet az ellen az állam ellen is, mely úgy követ el szerződésszegést, hogy az általa semlegesnek garantált állam semlegességét megsérti.

A kényszereszközök alkalmazásának radikalitását a hágai egyezményben természetesen nem találjuk meg. Azt a konzervatív aggodalmaskodást, melyet a hágai konferenciák egyébként is képviseltek találóan illusztrálja az orosz kormány az I. konferenciához intézett javaslata magyarázó jegyzékében: „Il parait assez naturel que la conférence s occupe du perfectionnement des moyens déjà existants pour assurer d'une manière durable la paix entre les nations *au lieu de rechercher des moyens nouveaux qui n'auraient pas été éprouvés et consacrés par la pratique*”.**

Ilyen felfogás mellett természetesen kell tartanunk, hogy a döntőbírósági határozatnak még teljesítési határidejét is megszabó indítvány rideg visszautasításra talált, mint új, merész és az állami szuverenitás tekintélyét aláásó merénylet. Viszont a döntés utáni stádiumban beállható eshetőségeket teljesen kimerítve vélte látni a konferencia akkor, midőn a 82. § feljogosítja a feleket, hogy a döntés tartalma feletti nézeteltérés esetén a felek interpretáció végett a bírósághoz fordulhassanak; a 83. § pedig új bizonyítékok esetén (*la découverte d'un fait nouveau*) azt a jogot állapítja meg, hogy az érdekelt fél revíziót kérhet.

A nemzetközi jog művelőinek hagyatott eszerint felelőtlenül elmélkedni afőlött, vajjon milyen magatartást tanúsítson az állam, ha a döntés alapját képező viszonyok gyökeresen megváltoztak (*clausula rebus sic stantibus*) és vajjon jogositva vannak-e a szerződést aláíró

*Liszt: *Völkerrecht*. Berlin, 1910. 171. s köv. old.

** *Actes, lére Conf. Annexe I. C. La Haye*, 1907. 7. old.

hatalmak (*Puissances signataires*) kollektív diplomáciai fellépésre azzal az állammal szemben, mely a bírósági döntést nem teljesíti.

Azok a kérdések, melyek a II. hágai békekonferencia VI. egyezményének szövegezéséből közvetlenül eredhetnek, ezzel ki is vannak merítve. Mint megállapítható, a döntőbírótság határozatának végrehajtását a konferencia egyáltalán nem rendezte.

A konferencia reális kényszereszközök helyett 37. §-ában mindössze azt a reményét fejezte ki, hogy az államok a döntőbírótság határozatát becsületesen teljesíteni is fogják: „*Le recours à l'arbitrage implique l'engagement de se soumettre de bonne foi a la sentence*”.

E rendelkezésből annyi kétségkívül találó, hogy ha egy állam magát a döntőbírótság illetékességének önként aláveti, vállalja azt az erkölcsi köteleességet is, hogy a döntést végre is fogja hajtani. Viszont az is tagadhatatlan, hogy minél inkább terjesztetik ki a kötelező döntőbíráskodás, annál erősebb lesz az államnak az a tendenciája, hogy a döntés teljesítése alól magát kivonja.

A kötelező döntőbírósnál hiánya folytán a nemzetközi végrehajtás eszméje egyelőre csak a hivatkozott 37. § morális eszközei mellé kívánt kényszereszközöket szervezni. E kérdés fontossága még többet nyer akkor, ha a kényszert ki óhajtjuk terjesztetni arra az esetre is, amely a program VI. pontját foglalkoztatja, tudniillik az állam kényszerítését arra, hogy magát a döntőbírósnak alávesse, ahelyett, hogy az erőszak fegyveréhez nyúl.

A nemzetközi kényszereszközök kérdésében két álláspont foglалható el:

I. az egyik az, hogy a végrehajtás kikényszerítése már meglévő eszközökkel történjék;

II. a másik álláspont az, hogy kényszereszközül új nemzetközi szervezet létesüljön.

ad I. Ullmann erkölcsileg és technikailag is kizártnak tartja az állam kényszerítését a döntőbírósnál határozat végrehajtására és egyedül azt véli helyesnek, ha a hatalmak kollektív diplomáciai eljárásra szorítkoznak. E fellépésben az érdekközösségnek oly demonstrálását látja, hogy annak morális súlya elől egy állam sem térhet ki: „Je mehr in den Aktionen der Mächte der *Gedanke der Interessensolidarität in den Vordergrund tritt*, desto sicherer kann die internationale Gemeinschaft durch das ihrem Wesen entsprechende kollektive Vorgehen der Mächte ihre Aufgabe lösen und den Interessen der Mitglieder der *internationalen Gemeinschaft* in vollem Masse gerecht werden”.*

Ugyanígy megelégszik Dumas egy kollektív és tisztán diplomáciai fellépéssel (*action desinteressée*), de egyszersmind kifejezi azt a veszélyt, melynek a vonakodó állam magát kiteszi, ha ily súlyos és az emberi nem (!) ellen ütköző vétket követ el: „toute puissance

* Ullmann: *Die Haager Konf. v. 1899. Jahrbuch d. off. R. München*, 1900. I. 85. old

faisant la guerre sans s'efforcer d'éviter l'appel en se conformant aux recommandations du Règlement Pacifique, sera considérée *comme une ennemie de la race humaine*, qui ne devra plus compter sur *le commerce*, ni sur *l'assistance morale ou financière* des puissances signataires.”

Oppenheim hasonlóképp elégnék találja a diplomáciai fellépést, sőt szerinte az államoknak ez a joga a VI. egyezményből már ma is levezethető.*

Van Vollenhofen a kényszer teljes megvalósításának híve, de nemzetközi önálló szervek mellőzésével tisztán a hatalmak erőszakos fellépésével látja a radikális megoldást keresztülvihetőnek. A *Revue de Droit International et de Legislation Comparée*ben olyan szerződés tervezetét propagálja, melybe a következő pontozatok volnának felveendőek: 1. ha egy állam vonakodik a döntőbírószági határozatot teljesíteni, úgy ellenfelét igény illeti meg a többi szerződő hatalommal szemben a vonakodó állam ellen való együttes erőszakos fellépésre; 2. a vonakodó állam ellenfele ily módon a többi szerződő hatalom tengeri és szárazföldi haderejével támogatva a döntőbírószági határozat teljesítését kieroszakolhatja.**

Vollenhofen igen helyesen ezt a fegyveres beavatkozást arra az esetre is kiterjeszteni véli, ha egy semleges állam e minőségét valamely hadviselő fél megsérti.

ad II. Az államra alkalmazható kényszereszközök igénybevételenek másik álláspontja az, hogy egy nemzetközi végrehajtó szervezet létesíttessék, mely a renitens államot szerződéses magatartásának betartására kényszeríti.***

Ehhez az állásponthez utóbbi irataiban van Vollenhofen is közeledik és teljesen magáévá teszi Erich, aki azonban oly túlzóan radikális, hogy egyenesen az *Internationaler Staat* utópiájáig tévelyeg: „In äusseren Beziehungen, hauptsächlich auf die Erfüllung seiner eigenartigen völkerrechtlichen Aufgaben angewiesen, wäre der internationale Staat schon auf Grund seiner Geringfügigkeit (denn nur ein an Bevölkerungszahl und äusseren Machtmitteln wenig bedeutendes Land würde in Frage kommen können) *ausserstande sein, eine selbständige Rolle in der internationalen Politik zu spielen, vielmehr würde seine Bedeutung in den Aufgaben liegen, die er sozusagen als Mandatar der Staatengesellschaft zu erfüllen hätte.* †

Szerinte ennek az államnak rendelkezésére kellene bocsátani a nemzetközi rendőri hadsereget és a nemzetközi rendőri flottát s ezt az internacionális állam kellő időben mint „az államok társaságának” megbízottja az egyes szerződészegő állam ellen indíthatja.

III. A magunk részéről azt az álláspontot foglaljuk el, hogy az állam szerződési kötelességei kikényszerítésére a VI. hágai egyez-

* Dumas: *Les sanctions de l'arb. internat.* Paris, 1909. 157. old.

** *Revue de Di. Int.* 1911. I. (Teljes szám.)

*** V. ö. Eysingen: *La police internat. Zeitschrift f. Völkerrecht.* Breslau, 1911. 527. s köv. old.

† Erich: *Probleme der int. Organ.* Breslau, 1914. 70. old.

mény 49. pontjában felállított állandó közigazgatási tanács (*Conseil administratif permanent*) kiépítésével egyidejűleg ennek alárendelt nemzetközi végrehajtó szervezetet kell létesíteni. E szervezet részleteiről az előadói javaslatban szólnak.*

E helyen két közvetlen fölmerülő kérdést kell megoldanunk.

a) Vajjon összeegyeztethető-e az állami szuverenitással az, hogy az állam valamely magatartásra szoríttassék?

A felelet erre az, hogy igen. E munka I. részében ép e kérdés megvilágítása végett bőven kifejtettük, hogy az állami szuverenitás fogalmi megszorítását maga a nemzetközi jog szankcionálja, midőn egyrészt a teljes és felszuverén államok intézményét létesíti, másrészt pedig a semleges államok e minőségét (*neutralité perpétuelle*) és az egyes államok katonai intézményeit nemzetközi jogi érvennyel ruházza fel. Tekintve, hogy a felszuverén, a semleges és a katonai egyezményvel megkötött államok önálló állami cselekvőképessége a nemzetközi jog szerint is radikálisan megszoríttatik, magából a nemzetközi jogból deriválható a tétel, hogy az állam a maga szuverenitásának megszorítását önként elismeri.

b) A másik kérdés az, vajjon a nemzetközi jog alanyai az egyes államok lévén, nem ütköznek-e magába a nemzetközi jog elveibe az, ha a jogalanyok fölé olyan hatalmat állítunk, mely az állami szuverenitás teljes negációjával akarátát e jogalanyokra kényszerítheti?***

Erre a kérdésre nemmel felelünk. Ha ugyanis a nemzetközi jog elismeri az állami szuverenitás elvi megszorításait, mint azt néhány sorral feljebb demonstráltuk és ez elismerés nélkül történik, hogy a nemzetközi jog keresné a magasabb jogalanyt, mely a szerződő államok magatartását előírja: úgy a nemzetközi jog csak következetes marad önmagához, ha a tények előtt továbbra is meghajol és nem akadályozza meg a nemzetközi szervezet kiépítését abból az okból, mert nehezen konstruálható olyan, államok felett álló jogalany, mely akarátát az államra rákényszerítheti.***

Egyébként azt a kérdést, melyik az az állam felett álló magasabb hatalom, melynek érdekében az állam jogalanyiságából engedett, illetve szuverenitásának részeit feladta, az I. rész elméleti fejtegetéseiben a szociológia szempontjából azzal láttuk megoldhatónak, hogy az államok szuverenitásuk megszorítását a társadalom érdekében tűrik, és felállítottuk azt a törvényt, hogy a társadalom fejlődésével egyenlő arányban apad az állami szuverenitás jogköre is, ami tartalmilag annyit jelent, hogy az államnak mint jogalanyoknak jogköre is lényegesen kisebbedik.

* V. ö. III. Rész.

** V. ö. Lammasch: *Die Rechtskraft internat. Schiedssprüche*. Kristiania, 1913. 38. és 211. old.

*** Nippold: *Fortbildung des Verfahrens in völkerrechtl. Streitigkeiten*. Leipzig, 1907. 156. és köv. old.

A plebiscitumnak eddig elismert történelmi eseteinél például egyenesen a nép szavazásának eredménye, másszóval a helyi társadalom akaratelhatározása volt a döntő a területi annexió kérdésében, ami a szuverenitásnak a társadalom javára való államilag és nemzetközi jogilag is elismert megszorítása.

A szövetséges állam, (Svájc, Németország, Egyesült-Államok) hasonlóképp klasszikus példája annak, hogy az egyes államok szuverenitása közös társadalmi érdekből a történelem folyamán bizonyos irányban megszoríttatik és végül az egyes államok magatartását egy központi szervezet kollektíve határozza meg és hajtja is végre. A szövetséges állam intézményénél azonnal szembevetendő, hogy az a magasabb hatalom, mely akaratelhatározását a szövetséges állam egyes alkatrészeire kényszerítheti: a közjogilag is egyesült társadalom akarata. Tisztára ténykérdés, hogy a szövetséges államban a társadalom hatalmának jogi szervezete is látható az uralkodó és a kollektív tanács intézményével, ez azonban teljesen független attól a szimptomatikus jelenségtől, hogy a nemzetközi jog maga is elismeri az állami szuverén akarat felett egy magasabb hatalom akaratát.

Nyilvánvaló eszerint, hogy a nemzetközi jognak az a disztingciója, hogy a jogalany csak az állam lehet, arra ugyan alkalmas, hogy a társadalom jogalanyiságát formailag megcáfolja, de a nemzetközi közjog szempontjából tarthatatlan.

A nemzetközi jog azért sem képes a nemzetközi végrehajtó szervezet intézményét levezetni, mert a kifejezések útvesztőjébe íved. Azok, kik ezen intézmény létesítése ellen tiltakoznak és ehelyett a hatalmak kollektív fellépésében találják a megoldást, álláspontjukat arra alapítják, hogy a nemzetközi végrehajtási szervezet voltaképp a *Weltbundesstaat* felállítását jelenti, mert a nemzetközi végrehajtó intézménynek szükségkép feltétele, egy olyan háttérben álló jogalany, mely akaratát a szervezet útján az végrehajtja; holott, mondja ez a felfogás, az állam felett álló jogalanyt a nemzetközi jog nem ismerheti el.

Ennek az álláspontnak tarthatatlansága a következő szempontok figyelembevételével mutatható ki:

1. a nemzetközi jog jogalanyak nemcsak az egyes államot ismeri el, hanem a szövetséges államok (*Bundesstaat*) intézményét is; már pedig ennek az intézménynek központi orgánumai vannak, melyek az egyes állam felett állanak;

2. a nemzetközi jog jogalanyak ismeri el az államszövetség intézményét is (németalföldi államok [1609 — 1795], rajnai szövetség [1806—1813], a régi északamerikai Egyesült Államok 1787 előtt); a szövetségi szerződés megszegését deliktumnak tekinti és jogot ad a többi államnak a kollektív fellépésre (Liszt). E kollektív fellépés teljesen a nemzetközi jogból eredő magatartásnak minősítettik. Nyilvánvaló eszerint, hogy az államok bármely vonatkozásban alkothatnak

szövetséget, amelyből a szövetség tartalmától függően kollektív jogok eredhetnek. Ha például szövetségük csak abban áll, hogy egy semleges állam semlegességét garantálják, úgy megilleti őket a jog a kollektív fellépésre azzal az állammal szemben, mely közülök a semlegességet megsérti (L i s z t). E kollektív fellépés voltaképp már elég tökéletes nemzetközi organizáció, amely mögött a garanciára szövetséget kötött államok, végeredményben tehát egy bizonyos vonatkozásban „szövetséges államok” intézménye áll teljes jogalanyisággal;

3. a nemzetközi jog elismeri a döntőbírótság intézményét is; elvileg kötelezőnek tekinti az államok döntőbíróstági határozatát és így elismer az állam felett oly hatalmat, mely annak cselekvőségét megszabja. A döntőbírótság lényegileg eszerint épp oly nemzetközi szervezet, mint a szövetséges államok tanácsa; amíg azonban az előbbi a laza viszonyban álló önálló államokhoz egy bizonyos vonatkozásban, t. i. a döntőbírótság illetékességének elismerésében van viszonyítva, addig az utóbbi a szorosabb szövetségben, tehát több vonatkozásban is szövetségben lévő államok orgánuma.

A lényeg azonban mindkét esetben qualitative azonos, t. i. egy magasabb hatalom szabja meg az egyes állam magatartását. Amíg azonban e magasabb hatalmat a nemzetközi jog a szövetséges államoknál jogalanyisággal ruházza fel és „Bundesstaat” név alatt mint új jogalanyt viszi be a nemzetközi jogba, addig a döntőbíróstágot sui generis nemzetközi szervezetnek tekinti, anélkül, hogy jogalanyisággal felruházná, sőt anélkül, hogy keresné azt a jogalanyt, mely a döntőbírótság mögött áll.

Első pillantásra nyilvánvaló, hogy a nemzetközi jognak ilyen értelmezése tökéletlen; mert amiként a szövetséges államok intézményében is megvan a jogalanyiség, mely az egyes államok cselekvőségét megszabja, épp úgy a döntőbírótság mögött is megvan a jogalany, melynek a döntőbírótság szervezetét képezi. E jogalany ugyanis: a döntőbíróstági illetékesség elismerésére szövetséget kötött államok jogalanyisága.

S ha e jogalanyiség szervezetet kapott a döntőbíróstág intézményében, úgy tisztán csak a meglevő szervezet kiépítéséről van szó akkor, ha a jogalany eszközt is kap ahhoz, hogy egy erre nézve szerződő hatalmat, vizzály esetén, ha a szerződést megszegve fegyveres erőszakhoz folyamodik: a döntőbíróstági illetékesség elismerésére kényszerítse.

E fejtegetésekből a következő két tételt vonhatjuk le:

a) a nemzetközi jog szempontjából jogalany az állam és több más államnak bármely vonatkozásban szerződés útján keletkezett szövetsége;

b) valamint az egyes államot mint jogalanyt szervezet illeti meg ahhoz, hogy akaratát végrehajtsa, úgy az államoknak bármely vonatkozású

szövetségét is mint jogalanyt megilleti a szervezet ahhoz, hogy a szövetséget létesítő szerződésben kifejezett akaratot az egyes állammal szemben végrehajtsa és az egyes államot a szerződés betartására kényszerítse.

III. rész

Előadói javaslat

I. cím. A döntőbíráóság illetékessége.

I. §. A szerződő hatalmak, tekintettel arra a meggyőződésükre: hogy a köztük keletkezhető viszályoknak erőszak alkalmazásával való eldöntését sem igazságosnak, sem helyesnek nem találják; továbbá hogy a viszályok kölcsönösen megnyugtató elintézése csak nemzetközi döntőbíráóság elfogulatlan ítélete által történhetik; végül, hogy bármely szerződő hatalomnak az a magatartása, hogy viszályának a nemzetközi döntőbíráóság határozata alá való bocsátása helyett az erőszak alkalmazásához nyúl, nemcsak szerződésszegést, hanem az emberiség közös érdeke elleni súlyos támadást is képez:

a következő egyezményben állapodnak meg.

(*Megjegyzés:* A hatalmak ezen ünnepélyes kijelentése az 1856 á p r. 16-iki párisi deklaráció bevezetésének analógiájára történik. Az „emberiség közös érdeke elleni súlyos támadás” kifejezés a II. hágai békekonferencia kollektív manifesztumából van véve: *bien commun de l'humanité.*)

II. cím. Az „állandó közigazgatási tanács” szervezetének kibővítése.

2. §. A nemzetközi viszályok békés elintezéséről szóló 1907 okt. 18-án kelt VI. hágai egyezmény 49. cikkében létesített állandó közigazgatási tanácsot (*Conseil administratif permanent*) a szerződő hatalmak „nemzetközi állandó közigazgatási és végrehajtási tanács” névvel ruházzák fel. E tanács tagjai a hivatkozott egyezmény 49. cikkének rendelkezéseihez képest a szerződő hatalmak Hágában székelő diplomáciai képviselői; elnöke Németalföld külügyminisztere.

3. §. A tanácstagok mellé a szerződő hatalmak egy katonai és egy pénzügyi szakértőt, a szerződő tengeri hatalmad pedig még egy tengeri szakértőt is rendelnek ki.

(A XVII. hágai egyezmény 18. cikkének analógiája.) E szakértők képezik a „Nemzetközi állandó közigazgatási és végrehajtási tanács”, hadsereg, flotta és pénzügyi bizottságát. E bizottságok elnökei a németalföldi hadügy-, tengerészeti- és pénzügyminiszter.

4. §. A szerződő hatalmak jelen szerződés ratifikálásától számí-

tott 30 nap alatt a 3. §-ban említett bizottságokba küldendő szakértők nevét a 2. §-ban említett tanácsnak be fogják jelenteni. A bizottságok működése a jelen egyezmény 21. §-ában megjelölt eset kivételével nem állandó és összehívásuk mindenkor a 2. §-ban említett tanács feladata.

5. §. A bizottságok hatásköre és működése ezen egyezmény 9., 12. és 17. §-aiban van megállapítva. Az egyes bizottságok határozataikat az elnök szavazatával együtt abszolút szótöbbséggel hozzák meg; a hiányzó tagot szükség esetén az illető szerződő hatalomnak a 2. §-ban említett tanácsban résztvevő képviselője helyettesíti.

6. §. A bizottsági tagok hivatásuk gyakorlatában és külföldi tartózkodásuk alatt a követségi előjogokat és kedvezményeket élvezik. (A VI. hágai egyezmény 46. cikkének analógiája.)

7. §. A 2. §-ban említett tanács, valamint a bizottságok a nemzetközi iroda helyiségeit és személyzetét veszik igénybe.

(A VI. hágai egyezmény 15. cikkének analógiája.)

III. cím. Nemzetközi hadsereg és nemzetközi flotta.*

8. §. A szerződő hatalmak felállítják a nemzetközi hadsereg és nemzetközi flotta intézményét. Sem a nemzetközi hadsereg, sem a nemzetközi flotta nem állandó, hanem csakis a jelen egyezmény V. címében körülírt célra szerveztetik.

9. §. A nemzetközi hadseregben minden szerződő hatalom, a nemzetközi flottában pedig minden szerződő hatalom, mely egyúttal tengeri hatalom is, egy alapmértékben vesz részt. Ezen alapmérték, valamint a nemzetközi hadsereg és flotta szervezetének és a kapcsolatos kérdések megállapítása a 2. §-ban említett tanács hadsereg és flotta-bizottságának; a nemzetközi hadsereg és flotta hadművelési költségeinek fedezése és annak megtérítésére vonatkozó pénzügyi rendszabályok megállapítása pedig a 2. §-ban említett tanács pénzügyi bizottságának képezi feladatát.

(Megjegyzés: a) A nemzetközi hadsereg és nemzetközi flotta nem állandó jellegéből következik, hogy az irodalom annyira vitatott kérdése, vajjon a nemzetközi hadsereg és flotta (nemzetközi haderő) melyik állam területén tartózkodjék, vagy az államok területén felváltva tartózkodjék-e, tárgyaltan. A nemzetközi hadseregben való részvételre kijelölt haderő részek pl. államonként egy-egy hadtest, valamint a nemzetközi flottában való részvételre kijelölt haderőrészek, pl. államonként egy-egy hajóegység, teljesen a nemzeti haderőben maradnak és képeztetnek ki és nemzetközi jellegüket csak akkor nyerik, amidőn az ezen szerződés V. címében megjelölt célra nemzetközi haderővé egyesítetnek.

b) nemzetközi szervezet nélkül is ismerünk a nemzetközi jog kazuisztikájából olyan eseteket, midőn a hatalmak kollektíve léptek fegyveresen fel, vagy a fegyveres fellépés joga biztosított.

* Schallmayer *Unzeitgemässe Gedanken über Europas Zukunft* c. tanulmányában, mely az *Archiv für Rassenhygiene und Gesellschaftsbiologie* februári számában jelent meg (Jena, 1916), a nemzetközi hadsereget és nemzetközi flottát a béke elengedhetetlen biztosítékának tekinti.

1. A kongó-akta 21. §-a feljogosítja a nemzetközi bizottságot, hogy szükség esetén a szerződő hatalmak hadihajóit igénybe veheti;
2. kollektív fellépés a kínai boxerlázadás idején;
3. kollektív fellépés Montenegró ellen 1913 tavaszán;
4. a nemzetközi D u n a - b i z o t t s á g jogositványa nemzetközi eszközök igénybevételére;
5. Németország, Franciaország, Nagybritannia, Olaszország, Ausztria-Magyarország és Oroszország kollektív fegyveres fellépése 1905-ben az Ottomán-birodalom ellen. A hadihajók felvonulási körlete a pireusi öbölben volt. A hatalmak Mythilenében megszállták a vám- és táviróhivatalt, valamint a város egyéb pontjait.)

IV. cím. Eljárás.

10. §. Két szerződő hatalom közti viszály a 2. §-ban említett tanács útján terjesztendő a döntőbírótság elé. Evégből az illető hatalom jegyzékkel fordul e tanácshoz.

(A VI. hágai egyezmény 48. cikkének analógiája.)

11. §. Ha a szerződő hatalmak valamelyike ezirányú jegyzékét nem a másik hatalommal egyidejűleg terjeszti a tanács elé, úgy a tanács a másik hatalommal a jegyzék vételét haladéktalanul közli és egyszerszersmind a jelen egyezmény 1. és 11. §-aira figyelmét felhívja. Ennek megtörténtéről a tanács a többi szerződő hatalmat értesíti.

Az így felhívott hatalom három nap alatt köteles a döntőbírótság illetékességéhez való hozzájárulását kifejezni.

(*Megjegyzés:* A probléma megoldásának súlypontja a döntőbíróági illetékesség alá való kikényszerítésben rejlik. Ezáltal megvan a garancia arra nézve is, hogy az az állam, mely ügyét a döntőbírótság illetékessége alá terjesztette, nem nyúl fegyverhez, ha a másik szerződő hatalom hozzájárulását nem fejezi ugyan ki, de viszont nem is mobilizál.)

12. §. Ha e határidő eredménytelenül telik le, erről a tanács a szerződő hatalmakat azonnal értesíti s azonkívül a hadsereg, flotta és pénzügyi bizottságot is összehívja.

13. §. A szerződő hatalmak az értesítés vétele után a szerződészegő állam kormányához együttes diplomáciai jegyzéket intéznek, melyben a döntőbírótság illetékessége elismerését három napi határidő alatt kéri; ugyanerről a tanácsot is értesítik.

(*Megjegyzés:* A 12. és 13. §-ban előirt tények egyidejűleg történnek, hogy a nemzetközi bizottságoknak idejük legyen eredménytelen demarche esetén a konkrét állam elleni hadműveleti terveket megállapítani.)

14. §. Ha e határidő is eredménytelenül telik le, a szerződő hatalmak a szerződészegő hatalommal a diplomáciai összeköttetést azonnal megszakítják és erről a tanácsot értesítik.

V. cím. A nemzetközi hadsereg és nemzetközi flotta felhasználása.

15. §. A 14. §-ban említett értesítés vétele után a 2. §-ban említett tanács a szerződő hatalmaknál intézkedik, hogy a nemzetközi hadsereg és, amennyiben szükséges, a nemzetközi flotta is a bizottságok által megállapított mértékben hadilábra emeltessék, minek

befejezésével a nemzetközi haderő a 12. §. szerint összehívott bizottságok által megállapított tervek alapján hadműveleteit megkezdi.

(Megjegyzés: Okszerűen következik, hogy a nemzetközi haderőben a szerződésszegő állam nem vesz részt.)

16. §. A nemzetközi haderő igénybevételére nézve megállapodnak a szerződő hatalmak, hogy amennyiben a cél megvalósítása végett nincs szükség az egész nemzetközi haderőre, úgy elegendő, ha nemzetközi hadsereg vagy nemzetközi flotta jelleggel a hadműveletekben csak egyes szerződő hatalmak vesznek részt, amennyiben, ehhez önként hozzájárulnak és a többi szerződő hatalmak saját részvételükhöz nem ragaszkodnak.

17. §. A szárazföldi és tengeri hadműveletek célja a szerződésszegő hatalom területének, kikötőinek és gyarmatainak megszállása és birtokban tartása mindaddig, míg az illető hatalom a döntőbírószági eljárásnak magát aláveti, a döntőbírószág határozatát végrehajtja és a hadműveletek folytán a szerződő hatalmak terhére felmerült összes kiadásokat megtéríti. A kiadások behajtása végett esetleg foganatosítandó rendszabályok megállapítása (vám, adó, lefoglalás, zálogolás stb.) a 2. §-ban említett tanács pénzügyi bizottságának feladata.

(Megjegyzés: E radikális rendelkezés azért szükséges, mert a döntőbírószági illetékesség alól magát kivonó szerződő hatalommal szemben az elvesztett bizalom folytán minden garancia indokolt arra nézve, hogy ha később az illetékességnek aláveti is magát, úgy a felmerült kiadások fedezése, valamint a döntőbírószági határozat teljesítése biztosított.)

18. §. A jelen egyezményt aláíró semleges államok e minősége megszűnik, ha a szerződésszegő hatalommal szemben területük vagy partvonaluk az eredményes hadműveletek céljából felhasználandó.

(Megjegyzés: E rendelkezés következik az 1. §-ban említett közös érdekből. Hogy ezen egyezmény szempontjából mely hatalmak tekintetnek semlegeseknek, a 23. §. írja elő.)

19. §. A hadműveletek a hadi jog általános szabályai szerint történnek.

20. §. A szerződésszegő hatalom hajói a többi hatalom kikötőiben visszatartandók; a tengeren levő hajók feltartóztatandók és a legközelebbi bármely e szerződést aláíró hatalom kikötőjébe viendők; egyébként a tengerzár általános határozatai irányadók.

21. §. A hadműveletek folyamán netán szükségessé váló összes utánpótlások a 2. §-ban említett tanács közvetítésével a szerződő hatalmak részéről aránylagosan teljesíttetnek.

Ennek célszerű keresztülvitele" végett a tanács, amennyiben szükségesnek véli, a 3. §-ban említett bizottságokat állandóan együtt tarthatja.

VI. cím. Zárórendelkezések.

22. §. Az ellenségeskedések megkezdéséről szóló 1907 okt. 18-iki VIII. hágai egyezmény irányadó azzal a megjegyzéssel, hogy a hadüzenet a 2. §-ban említett tanács útján történik, a jelen egyezmény 1. és 22. §§-aira való hivatkozással.

23. §. A VIII. számú hágai egyezmény (az ellenségeskedések megkezdéséről); a X. számú hágai egyezmény

(a semleges hatalmak jogairól és kötelességeiről); a XVI. számú hágai egyezmény (a tengeri zsákmányjogról); a XVIII. számú hágai egyezmény (a semleges államok jogairól és kötelességeiről tengeri háború esetén) és végül az 1909 febr. 26-iki londoni nyilatkozat (a tengeri hadijogról) érvénye azzal a megszorítással tartatik fenn, hogy semleges államok alatt csak olyan államok értendők, melyek hatalmai jelen egyezményt alá nem írták és semlegességüket a hadműveletek megkezdése előtt a 2. §-ban említett tanács útján a szerződő hatalmak tudomására hozták.

24. §. A ratifikálásra és a jelen egyezményhez később hozzájárulni kívánó hatalmakra nézve a VI. hágai egyezmény 92. és következő §-ai irányadók azzal a hozzáadással, hogy a jelen egyezmény 3. §-ban megjelölt szakértők neveit az újonnan szerződő hatalom a ratifikálástól számított 30 nap alatt a 2. §-ban említett tanácsnak bejelenti.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Balkányi Béla: A nem termő Magyarország

Iskolásfiú korunkból úgy ismerjük Magyarországot, mint a bőségnek, a gazdagságnak országát. A sok szükség és nélkülözés tanított meg rá, hogy a magyar róna, a fekete humuszos mély rétegű talaj nem terem eleget, félannyit terem, mint Poroszország rögös homokja, amelyen a tőke és az emberi szorgalom és vállalkozás bőségesen pótolja azt, amit a természet elmulasztott. Azt tudjuk, hogy a kultúra alatt álló földön Magyarországon kisebbek a termések, mint Németországban. De az, aki a statisztikát nem tartja a legszórakoztatóbb olvasásnak, keveset törődik avval, hogy mekkora terület Magyarországból az állítólagos tejjel-mézszel folyó Kánaánból az a föld, amely egyáltalán semmit sem terem, amelynek megműveléséhez az első ezer esztendő még nem volt elegendő az itt lakó magyarságnak.

A statisztika 600.000 hektárnak, kb. egy millió kat. holdnak tünteti fel a nem termő földet. Ez az egy millió hold azonban csakis a tulajdonképeni mezőgazdasági üzemnek a meg nem művelt földje. Ebbe nincsenek beleszámítva a legelőknak és az erdőknek azok a részei, melyek mint legelők és erdők hasznavehetlenek. Ez az egy millió kat. hold, tehát Magyarország területének $\frac{1}{50}$ -ed része, csakis az egyes gazdaságok közé beékelt meg nem munkált terület. Az ezen kívül haszon nélküli terület még legalább ugyanannyira tehető. A statisztika — fájdalom — nem megy bele a további részletezésbe és nem mondja, hogy minden egyes terület miért nem áll megművelés alatt? Nincsen statisztika arról, hogy a meg nem művelt területből mennyi a hegy, szikla, futóhomok, mennyi a mocsár és vízöntéses terület, mennyi ami utakul és tanyahelyül szolgál és mennyi, amit talán elsősorban kellett volna említeni, a szikes föld.

A szikról, melynek elnevezése vidékenként igen különböző — sziknek, széknek, szikes, székes talajnak is nevezik — a magyar népek egybehangzó ítélete, hogy az nem való semmire. Ilyen ítéletre a magyar nép mindenestre jogosítva is volt, mert a nép egyszerű megfigyelésével azt látja csak, hogy azok a termelési módok, amelyek más természetű talajnál beválnak, a sziknél rendesen csütörtököt mondanak. A szik megmunkálása rendkívüli nehézségekbe kerül, az esztendő nagy részében egyáltalán nem lehet igás állatokkal, talajművelő eszközökkel, a szikes földre rámenni. A tudomány igazolta a gyakorlati emberek nézetét a szikról, amennyiben megállapította,

hogy ez a talaj több olyan tulajdonsággal bír, amelyek azt terméketlenné teszik. Terméketlen azért, mert kiszáradt állapotban a talajszemcsék közötti legkisebb hézagok is annyira ki vannak töltve sókristályokkal, hogy ezen kemény, tömör anyag végtelen kis pórusaiba nem hatolhat be a levegő és nedvesség és így a gyökérzet sem tud behatolni és megerősödni. De terméketlen azért is, mert ha tartós nedves időjárás mellett is nedvesedik az ilyen talaj, a feloldott sóartalomból többet szívnak fel a hajszálgökerek, mint amennyit a növényzet elbír és így megmérgeződik. A szikes talajnak ezeket a kedvezőtlen tulajdonságait az éghajlati viszonyoknak, a talaj fizikai és kémiai sajátosságainak kedvezőtlen együttes hatása okozza. Minthogy ezek a viszonyok egymással szoros kapcsolatban vannak, káros hálásuknak hol egyikét, hol másikat kell megszüntetni, hogy a szikes talaj kedvezőbb irányban alakuljon át.

Hogy ez Magyarországon, ahol pontos statisztika nélkül is hozzávetőlegesen is feltehetjük, hogy fél millió kat. holdat foglal el a szikes terület, miért történt meg, míg pl. Kaliforniában nagy-szerű kultúra van a mienkhez hasonló szikes talajokon, — azért nem lehet pusztán a magyar gazdaosztály közönyösségét okolni. Hogy a magyar gazdák túlnyomó része beletörődik, hogy fél millió hold föld nem terem, hogy mindaz a népjólét és kultúra, ami félmillió holddal nagyobb terület művelés alá vételének lehetne a következménye, nálunk hiányzik, az érthető az előtt, aki a gazda üzleti kalkulációját ismeri. Minek fordítson a gazda ötszáz vagy ezer koronát egy kísérletre, hogy egy hold nem termő földjét termővé tegyen, amikor alig magasabb áron egy hold jó földet vásárolhat. Lehet-e várni ily körülmények közt, hogy az egyes gazda pusztán nagy, országos érdekből hozzáfogjon szikes földjének megjavításához, amikor jó földet a magáé-
nak közelében, rendes bankhitel mellett könnyebben kaphat. Így történt, hogy a szikes föld művelés alá vétele elmaradt minálunk felsőbb helyről jövő nagyobb lökés hiányában és hagytuk Magyarországon földjének jelentékeny részét tovább is parlagon.

Nem a nép közönye, hanem a magyar gazdaság-politika intézőinek közönye volt az, amely fél millió kat. holdat, két magyar vármegye területével egyenlő nagyságú földet, hagyott a mai napig kihasználatlanul. A gazdaság-politika, amely szükségesnek tartotta, hogy 6 korona 30 fillérrel fizessen többet a magyar fogyasztó a földbirtokosnak minden métermázsa búzáért, megfeledezett arról, hogy a nem termő föld megmunkálása biztosabb eszköz a belföldi termelés fokozására, mint a 6 korona 30 filléres prémium.

Mindez így maradt volna tovább is, fehér foltok, széles fehér mezők elszomorító képe került volna továbbra is, még hosszú, hosszú idő múlva is az utazó szemébe a magyar Alföldön, ha nem történik valami nagyon egyszerű, nagyon közönséges esemény.

A békésmegyei sziken, ahol egy őrház állott, valamelyik vízmentesítő társulatnak az őrháza, egy nyíltszemű, praktikus ember meglátott egy pompásan díszlő 30—40 éves, hatalmas fejlettségű nyárfát. Köröskörül fehér szik, terméketlen pusztaság. Ez az ember, aki már szívós akarattal egy emberéletet töltött egy nagy vízmentesítő

társulat szolgálatában, felállította a tételt: ha egy fa sikerült, valami úton és módon az ottani viszonyok közt, akkor sikerülni kell a másodiknak is, csak meg kell találni a módját. Ez a férfi, akinek erős akarata volt, meg tudta tenni azt, amit a magyar gazdasági politika intézői évtizedeken, mondhatnánk évszázadokon át elmulasztottak. Hozzálátott, hogy termelési kísérleteket végezzen saját kis darab földjén, a szik megjavítására.

Ezóta az apró incidens óta négy esztendő telt el. Küzdényi Szilárd fölmérőknek — mindez nem Jókai-regény, hanem élő valóság — sikerült megmutatni, az ő cibakházi (Békésmegye) kísérleti földjén, hogy a szikes földön minden növény megterem, még a legkényesebb igényű gyümölcs és szőlő is: nem kell hozzá egyéb, mint intenzív kiskultúra. Hosszú volna elmondani, hogy mennyi különféle kísérletet tett Küzdényi, amíg a helyes módszerhez eljutott, hogy a talaj felszínét állandóan porhanyósan és lazán tartsa, hogy azáltal az esővizet a talajban konzerválja, hogy a hajcsövességet, mely az altalaj sóit a felszínre felhossa, megszüntesse. Mindezeknek eredménye az volt, hogy ma a legváltozatosabb növények, gyümölcsfák buja tenyészete szökik az utazó szemébe Küzdényi kísérleti telepén, egy oázis, nagy kopár pusztán, mit Magyarország legkitűnőbb szakemberei néznek meg és föltétlenül utánzásra méltónak tartanak.

A szikjavítás aktái még nincsenek lezárva. A tudósok még sokáig fognak vitatkozni azon, hogy a sziknek hány félesége van és mindegyik sziktalajra milyen művelés való. Egyet azonban Küzdényi kétségtelenül megmutatott: hogy intenzív kiskultúra, korszerű művelés által, minden költséges öntöző berendezés nélkül a sziket meg lehet javítani. Ami Cibakházán 3 holdon sikerült, az sikerülhet Magyarországon 500.000 hold szikes talaján. Intenzív kiskultúra — gondolatnak is nagyszerű — amit összefüggő tízezer holdas nagybirtokon nem lehetett elérni, az sikerülni fog kellő útbaigazítás mellett százezer, vagy még több apró birtokon, melynek művelői nagyszerű gazdasági kultúrárt csinálnak majd, eddig meg nem munkált szűz talajon.

Küzdényi sikeres kísérlete után végre az országos gazdasági politika intézői sem zárkozhatnak el attól, hogy fél millió hold nem termő földnek megjavítását a legnagyobb mérvű áldozatokra érdeme-sítsék. Minden faluban vagy járásban, hol szikes föld van, kísérletet kell végezni és a háborúból egykor majd visszatérő, békében élni és kultúrárt teremteni akaró földműves nép számára új, nagyszerű feladatot kell kitűzni.

*

A nemtermő Magyarország, az a több százezer hold terület, amely ma még művelés nélkül áll, — egészen más irányt mutat a Monarchia és Németország élelmezésének biztosítására, mint amilyent a védővamosok szoktak kijelölni. A védővamos teória szerint elegendő, ha a búza ára 6—7 koronával magasabb, az ország élelmezése ezáltal háború esetére biztosítva van. A háború alatt igen sokan voltak még a liberális és szabadkereskedelmi irányzat hívei közül is, akik készpénznek vették azokat a tudományos megállapításokat, hogy Németország és a kettős Monarchia a gabonavámoknak köszönhetette,

hogy nem sikerült ellenségeinknek kiéheztetési terve. Íme a sok százezer hold még meg nem művelt terület Magyarországon nem igazolja azt, hogy pusztán védővámokkal lehet az ország gabona-ellátását háború idejére biztosabbá tenni. A sok százezer hold meg nem művelt terület ellenkezőleg hatalmas mementó lehet, hogy a jövőben ne adjunk még több járadékot, munkanélküli jövedelmet, azon földbirtok tulajdonosainak, akik termelési költségeiket ezen föl-emelt gabonaárak nélkül is fődözik, ellenben mozdítsuk elő a legnagyobb erővel a meg nem művelt területek művelés alá vételét. A zombolyai uradalomban, épúgy mint annyi sok más kis-, közép- és nagybirtokon alig-alig fognak több területet művelés alá venni, akár 22, akár 26 korona a búza ára. Pedig ez a kicsi különbség a fogyasztóknak százmilliókat jelent. Ellenben nem száz, hanem már tízmilliókkal, amelyek közvetlenül a mezőgazdasági tudás terjesztésére, használatlan területek megjavítására, vetőmagnemesítésre, a műtrágyahasználatnak általánossá tételére, a minden faluban felállítandó mintagazdaságokra, mezőgazdasági gépek, tenyészállatok beszerzéséhez szükséges hitel szervezésére szolgálnak, — életre hívhatja a kormány azokat a többterméseket, amelyek a hadügyi biztonság szempontjából is szükségesek.

Ha Magyarország szerepéről beszélünk a nagy középeurópai gazdasági blokkban, akkor gondoljunk a ma még nem termő Magyarországra is, amelyet nagyszabású termelési politikával kell felébreszteni. Csak ha mindakét Magyarország, a termő és a ma még nem termő, egyaránt hozzá fog járulni a központi hatalmak élelmezéséhez, akkor válik majd a mi közeledésünk gazdasági téren szövetségeseink számára békében és háborúban egyaránt értékessé.

Szabó Ervin: A Középeurópai Vámszövetség angol megvilágításban

A Vámszövetség elleni érvelésekben van néhány, gyakran szereplő szempont, amellyel eddig alig szálltak szembe. A szabadkereskedelem elvi hívei közül némelyek azért ellenzik, mert keveslik, mert a szabadkereskedelem érvényét mindjárt egész Európára vagy akár az egész világra szeretnék kiterjeszteni és Középeurópa létesülését ez eszményük akadályának látják. Így főként a marxisták, Hilferding, Kautsky és nálunk is némelyek. De mérsékelt védővámosok is, akik a nemzeti ipar védelmét csak addig a határig helyeslik, amíg a vám nevelővám — kevesen vannak ma már ilyenek is, még a régi liberálisok közt is — attól tartanak, hogy a Vámszövetség a már eddig is magas vámvédelmet valósággal harci vámokra fogja fokozni s egyenesen kieroszakolja az entente-államok ellen-vámszövetségét, a békekötés után is két ellenséges táborra szakítván így Európa nyugalomra vágyó közgazdaságát. Mások a természetszerűen német hegemonia alatt létesülő szövetségben az európai demokrácia új veszedelmét sejtik. Mindaz, ami politikai barátai számára is oly nehezen elviselhetővé tette a német szövet-

seget, ami a háború kitörésekor szinte elemi erővel pattantotta ki a semleges államok népeinek ellenszenvét a németek ellen, s amiért Németországnak eddigi katonai sikereit is inkább rovására írják s ami haditényt másnak elnéznek, neki bűnül rónak föl — a porosz junkerizmus és bürokratizmus vegyi összeférhetetlensége a nyugat-európai demokrácia szellemével újabb és nagyobb területen érvényesülhetne és miután végleg letiporta a Monarchiában és a Balkánon eddig kicsirázott gyöngye demokratikus hajtásokat, mint igazi német eréllyel és következetességgel összeforrasztott *rocher de bronze* feküdnék elmozdíthatlanul Kelet és Nyugat kulturális és politikai érintkezésének útjába.

Kétségtelen, hogy egyes német gazdasági érdekképviseletek nyilatkozatai alapos tápot nyújtanak a vámháborútól félők aggályainak s alig lehet kétséges az is, hogy a Német birodalom mai alkotmányát és politikai uralmi viszonyait hadisikerei semmiképp sem tették szomzédaí számára kívánatosabbakká. Föl lehetne ugyan vetni a kérdést — kivált a Vámcsövetséget ellenzők korábbi írásaira és a magyar és osztrák állapotokon gyakorolt bírálataira hivatkozással — vajjon az esetben, ha a mai vámhatárok megmaradnak, olyan irányzatok kerülnek-e majd felül, amelyek révén közelebb jutunk a szabadkereskedelemhez, vagy legalább a védövámok s kivált a mezőgazdasági és a vasvámok csökkentéséhez? S azt is kérdezhethetők, miért lett egyszerre minden hazai rossznál is rosszabb az a német alkotmány, amelynek keretében megférő általános választójogát, közigazgatását, szociálpolitikáját addig fényes ideálnak s — reálpolitikai mértékkel mérve — szinte elérhetetlen utópiaként állították szemünk elé? S mint-hogy azt is mondják, hogy a Vámcsövetség Németország számára annál kevésbbé fontos, győzelme minél elhatározóbb s annál inkább életkérdés, minél kevésbbé tudta akarátát a többi Európára rákényszeríteni — azt is kérdezhethetők: ha a Vámcsövetség sorsa elsősorban a háború eredményéhez van kötve — nem kell-e legalább is föltételezni, hogy ami esetleg a Vámcsövetséget parancsoló szükséggé teszi, az egyúttal azokat az uralmi viszonyokat is megbolygathatja, amelyek okozták, hogy a Vámcsövetség parancsoló szükségletté vált? Ha viszont az egész vonalon győzelmes Németország teremti meg tetejébe a Vámcsövetséget is, vajjon egyéb eredményeit akarja-e majd kockáztatni a Vámcsövetség által kielégíthető, de akkor viszonylag mégis csak kisebbrendű érdekei erőszakolása által?

Mindezek csak vázlatos s inkább az eddigi viták némely hézagának ideiglenes kitöltésére szánt megjegyzések, amelyek abból az alkalomból toltak föl, hogy entente-részről az első komoly és hiteles nyilatkozatot olvastuk a Középeurópai Vámcsövetségről és annak várható hatásáról az európai nemzetközi viszonylatokra.

A londoni *Notion*, ez a vezető liberális hetilap, december 11-iki számában *The future of free-trade* címmel foglalkozik a kérdéssel s némileg hasonló húrokat penget. Gondolatmenetét a következőkben ismertetjük.

Ha igaz — úgymond — hogy a német kormány magáévá tette a Középeurópai Vámcsövetség régi tervét, az új fordulatot a háború leg-

messzebbmenő politikai következései közé kell sorolnunk. Valószínű, hogy az osztrák kormány ellenállását sikerült legyőzni. A belső szabadkereskedelem ekkora területének létesítése Európa szívében életbevágó új tény volna a Régi világ gazdasági történetében és jelentősége akkor is igen nagy volna, ha nem terjedne az osztrák-német határokon túl. Még e szerény formájában is fölülmúlná népszámban az Egyesült Államokat és a világ legnagyobb zárt gazdasági területe volna belső szabadkereskedelemmel. E területen belül a német kereskedelemnek nagy terjeszkedési lehetősége volna és nemzetközi versenyképességét fokozná a tömegtermelés előnyei által. A változás azonfelül a legmélyebbreható társadalmi és politikai átalakulást tételezi föl, amelyen a Német birodalom valaha átment. Eddigélé gondosan és óvatosan ügyelt mezőgazdasága és ipara egyensúlyára. Bár iparát erősen fejlesztette, elrettentő példának tekintette Anglia kizárólagos koncentrációját iparosodása irányában és nagy áldozatok árán is ápolta mezőgazdaságát, úgy a társadalmi és testi egészség, mint háborús készenléte érdekében. Ha mostan megnyitja kapuit Magyarország és esetleg a Balkán és Törökország élelmiszertermelésének, kellett, hogy összes nemzeti gazdasági elméleteit revideálja. A specializált ipari állam irányába kell fejlődnie és mezőgazdasága abban a mértékben kell hogy hanyatoljon, amelyben kezdetlegesebb társáé terjeszkedik. A fejlődés veszedelmessé válhatik német szempontból, ha csak erős katonai és politikai szövetség nem köti össze egyetlen, közös politikai vezetés alatt álló egységbe a gazdasági *Zollverein* tagjait. Ily egység szervezése talán a leg súlyosabb és legvégzetesebb változás volna, amely Európában történhetnék. Fenyegető voltát némileg jellemezhetik a változások, amelyeket Németországban és mindenekelőtt Poroszországban föltételez.

A *Kaiser* könnyen végezhet Ausztriával. De mielőtt tovább mehet, a *Reichstag*-gal kell végeznie. Nem kell nagy fantázia, hogy elképzeljük a porosz junker dühét, amikor rájön, hogy a zárt piac és az élelmiszervámok, amelyeknek mesterséges földértékeket köszönhetett és mesterségesen fölhajtott munkanélküli jövedelmet, a múlté. Hogy ilyen politikát végrehajthasson, a német kormánynak szakítania kell az agráriusokkal és többséget a nemzeti liberálisokból (hogy az iparos-konzervatívok félvezető nevét használjuk), a radikálisokból és a szocialistákból kell szerveznie. Azok a pártok, amelyek a fogyasztókat képviselik, mindkét birodalomban szívesen fogják látni a változást. A német nagyiparosok és a magyar agráriusok szintén támogatni fogják. De a német agráriusok és konzervatívok élet-halál harcra mennek majd ellene. A háború kezdete óta gyakran hallottunk célzásokat és fogadalmakat új irányról, népiesebb politikáról Németországban és a szocialisták háborúspárti része abban a hitben csatlakozott az államfentartó politikához, hogy ezek az ígéretek jóhiszeműek. Eddigélé ugyan nem sokat láttunk az új irányból, de az ígélet is figyelemreméltó, ha a junkerek elvesztik befolyásukat az udvarnál. Mihelyt a junkerek ellenzéki párt lettek, remélhetünk oly alkotmányi reformot, amely befolyásukat csökkenti — például a *Reichstag* választókerületei igazságosabb beosztását és, mindenekelőtt, a porosz háromosztályos választórendszer megszüntetését. „Nem számítunk ezekre a lehetőségekre túlságos bizalommal, azt sem hisszük, hogy a nemzeti liberálisok, ha nagyobb befolyásra tesznek szert, csak jó irányban hathatnak a német politikára. De minden változás, amely az agrárius junkereket gyöngíti, valamennyire a militarizmust is kell hogy gyöngítse és az államhoz hű (*allied*) szocialisták, nemzetközi eszmé-

nyiek félénk visszautasítása ellenére, kell hogy progresszív irányban gyakoroljanak valamelyes nyomást.”

A háború befejeztekor előrelátható gazdasági helyzetben nem találjuk semmiféle igazolását a védővamos mozgalom újraéledésének országunkban. Európa minden országa bizonyos fokig megbénítva fog a béke normális tevékenységéhez visszatérni. De a zavar minálunk kevésbé mélyreható, mint másutt és hamarabb térünk majd magunkhoz. A *Morning Post* és a szövetségesek körében vele tartók érvei a vámvédelem mellett inkább érzelmiék mint gazdaságiak. Kereskedelmi háborút követel, mint a lövészárokharc folytatását, Németország elszigetelését politikai célból. Ilyenfajta háború, ha a szövetséges államférfiak belemennének, nehéz körülmények közt folynék. Németország a harcot egységesen vezetett nagy belső szabadkereskedő terület alapján vinné. Ami helyzetünk kevésbé kedvező volna. A mi egyedüli teljesen civilizált szabadkereskedő területünk az Egyesült Királyság. Még önkormányzó gyarmatainkat sem egyesítettük vám szövetségbe. Az sem valószínű egyáltalán, hogy akár Franciaország, akár Oroszország — tekintve, hogy mindkettő a magas védővám karjaiban fekszik — a mi kedvünkért ledöntse vámsorompóit. Oroszország egész nagy területével és népességével nem nagy piac: behozatala gyári árukból kisebb mint Hollandiáé. Franciaország be akarja érni önmagával és gyarmatai szigorúan el vannak zárva az idegen kereskedelem elől. Elképzelhetjük, hogy Franciaország és Oroszország hajlamos volna a német kereskedelem kizárására; sőt talán valamennyire előnyt adnának a szövetséges kereskedelemnek. De alig lehet elképzelni, hogy a Szövetségen belül közelednének maguk szántából a szabadkereskedelemhez. „Hogy magunkat előre megfontolt szándékkal elvágjuk a Németországgal és szövetségeseivel való forgalomtól, az európai hatalmak mai gazdasági politikája mellett súlyos veszteségekkel fenyegethetne, kevés vagy semmi kilátással megfelelő nyereségre.”

A veszedelem, hogy a háború szenvedélyei beletaszíthatnának bojkottpolitikába, tisztára politikai. Ha a háború Európa valóságos megnyugtatása nélkül végződik, lesz olyan irányzat, hogy ellentéteit meghosszabbítsa és társadalmi és gazdasági bojkottokkal megörökítse azokat. Amíg az ösztönszerű idegenkedésnek ez a korszaka tart, a fegyveres béke régi légkörében kell élnünk, két ellenséges csoportra szakadt Európában, melyben keserű emlékek és emésztő gyanakvások uralkodnak. A jószándékú emberek fokozatosan keresik majd az érintkezés pontjait és mindazok mindkét részen, akik őszintén törekszenek arra, hogy az emberi nemet nemzeti gyűlöletek és versengő militarizmusok ne tegyék örökre tönkre, valami kivezető utat fognak keresni. Atyáink megértették az összefüggést szabadkereskedelem és béke közt és mi hisszük, hogy rendezett és békés világ szervezése attól függ, hogy az ő képzetükhöz térjünk vissza. A védővám a gazdasági szférában az az elzárkózó, önző, rövidlátó nacionalizmus, amely minden nemzetközi haladás tagadása. Lehet, hogy messze vagyunk attól, hogy valamennyire is közeledjünk az általános szabadkereskedelemhez, de azt legalább megakadályozhatjuk, hogy kereskedelmi háborúkat előre megfontolt szándékkal szítsanak.

Így a *Nation* s ha véleményét nem is kell a mai viszonyok közt Angliában is mértékadónak tekinteni, s ha némely föltevését nem is látjuk igazoltnak, néhány tételét, azt hisszük, mindenkinek el kell fogadnia.

A *Nation* ugyan szintén fenyegető veszedelemnek minősíti a Középeurópai Vámszövetséget. De ennek a minősítésnek a cikkben semmi logikai előzménye nincs, a Szövetségtől várt német belpolitikai változások meg éppen egyenesen az európai békének a demokratikus köztudat által legerősebben nélkülözött biztosítékait teremtenék meg. Mert ha a Vámszövetség csak az agrárizmus letörése árán létesülhet, akkor egyúttal a junkerizmus és militarizmus gyöngítését jelenti, tehát azét a veszedelemét, amely a nyugati demokratikus pártok és rétegek számára is jogossá és igazságossá tette a diplomaták háborúját. Még ha esetleg túloptimistának ítélnék is azt a föltevést, hogy az új német politika a szociáldemokraták befolyása alatt is állhatna, akkor is mi történék? Az, hogy Németországban is az ipari és pénztöke uralkodnék, vagyis ugyanazoknak az osztályoknak törekvései érvényesülnének a kül- és belpolitikában, amelyek a demokratikusnak nevezett és vallott Anglia és Franciaország sorsát régtől fogva irányítják. Azt hisszük, oly eredménye a háborúnak, amelyet — bármily kevésbé elégíti is ki egyébként a radikálisok, a pacifisták és szocialisták vágyait — ha van egyáltalán értelme és reális magja a prussziánizmus fogalmának, alig lehetne a legkisebb jelentőségűek közé sorolni.

De ettől eltekintve: mi, kik tudjuk, hogy a Középeurópai Vámszövetség eszméjét nem a háború vetette föl, hanem az immár jó félszázados, s hogy ez idő alatt nem egyszer kévésen múlt, hogy megvalósuljon európai háború, entente és német imperializmus nélkül — a *Nation* cikkéből azt is megtanuljuk, hogy az ellen-vámszövetség, amelytől némelyek Európa jövő békéjét féltik, olyan kevésbé logikus és szükségszerű következménye a középeurópainak, mint amennyire gazdasági és politikai lehetetlenség. Angliának fontosabb a német piac, mint az orosz vagy olasz vagy akár mindkettő együttvéve; s Franciaország belső szervezete, osztálytagozódása és kapitalizmusának természete egyelőre aligha indikálja, hogy a szélső védővámot bárki szövetségese kedvéért is eltérjen. Csak kényszernek engedne és kényszeríteni — a dolgok mai állása szerint — csak a győzelmes Németország tudná; ilyen győzelemről azonban alig lehet a mai helyzetben szó. És el kellene felejtenünk mindazt, amit valaha a gazdaság természeti, népességi, politikai előfeltételeiről tanultunk, ha azt tartanok, hogy kevés vagy éppen semmi különbség sincs az Angol—Francia—Olasz—Orosz Vámszövetség és a Német—Osztrák—Magyar közt. El kellene felejtenünk mindazt, amit közlekedési utakról, határalakulások hatásáról, természetes és társadalmi telephelytényezőkről tudunk, ha egy pillantás Európa fizikai és politikai térképére nem győzne meg arról, hogy ha egyáltalán van országok közt természetes egymásrautaltság, legközelebb és legsürgősebben itten van Középeurópában, s bizonyára sokkal kevésbé van meg Anglia és Oroszország, Franciaország és Olaszország, vagy éppen Anglia és Franciaország közt. S csak az a csodálatos, hogy ugyanazok, akik nem győzik felsorolni az okokat, amelyek mindkét ország számára károsná, sőt lehetetlenné teszik a szövetséget, oly könnyen megvalósíthatónak látják az entente ellen-vámszövetségét.

A háború sokra megtanított, a politikai tényező nagy jelentőségére is; de ha gazdasági okok teszik lehetetlenné a politikailag bizonyára százszor indokolt Középeurópai Vámcsövetséget, hogyan történhessék mégis, hogy a Nyugat-Keleteurópai politikai erők teremtsék meg? Mert hogy gazdasági szükségletek egyelőre nem motiválják kellően, az, sajnos, aligha lehet kétséges.

Ezt kell mondanunk, ne hogy úgy lássék, mintha — talán öntudatlanul — túloznók valaminek nehézségeit, amitől félünk. A Nyugateurópai vagy akár Nyugat-Keleti Vámcsövetséget mi, mégha a Középeurópai reakciójaként, sőt harci célzattal keletkeznek is, Európa szerveződése útján e háború második legnagyobb és legkívánatosabb eredményeként üdvözölnék. Amint már Jászi Oszkár megírta e lapokon, s amint legújabbban a *Nyugat* február elseji számában H. G. Wells tollából is olvashatjuk: a belső szabadkereskedelem két ekkora területének képződése Európában legalább ez országok közt küszöbölne ki a háborút s biztosítaná a közös kulturféljölés lehetőségeit. Sajnos, ettől, a *Nation* tanúsága szerint is, csakugyan messze vagyunk.

De amire az angol cikk végső akkordja is int: ezt a kérdést sem lehet másként, mint egységes, nagy és átfogó társadalmi, politikai, sőt — mondhatnók — világnézeti elvek szempontjából megbírálni. Ami csakugyan nagyon távol áll tőlünk, az bizonyára az alapos és az apró részletekre kiterjedő közgazdasági tudás lebecsülése. Nagyon megértjük és méltányoljuk, ha nemcsak minden gazdasági osztály és érdekképviselő, hanem minden közgazdász és politikus is a Vámcsövetség kérdését is a maga képviselte gazdasági érdekkör vagy az általa legjobban ismert vagy őt legközelebről érintő részlet szempontjából mérlegeli. De egyről senkinek sem szabad megfélekednie, aki egyébkor is szereti gyakorlati állásfoglalásait is elméleti és elvi alapba ágyazni. Arról nevezetesen, hogy sohasem volt olyan kérdése az állami politikának, sohasem volt olyan gazdasági reformjavaslat, amelyről ne bizonyították volna be apróra, statisztikailag, deduktíve, induktíve, hogy súlyosan fenyeget vagy egyenesen végveszedelembre dönt valamely iparágat, valamely foglalkozási ágat. Kivált az úgynevezett termelő rendek (*schaffende Stände*), melyeknek kellő szervezetük is megvan e bizonyításra, igen leleményesek ebben. Nem volt emberöltő óta vámtarifa-revizió, amelynek egyes tételei fölemelését egyes iparágak élet- és halálkérdése címén nem követelték volna. Jóhiszeműleg — sokszor. A reform nem maradt el mindig, a vámemelés nem következett be mindig: de az osztály, mely létét féltette, az iparág, mely életéért remegett, erőben csorbitatlan élt és virágzott tovább. Nem mindig, persze. Vagyis: gyakorlati gazdaságpolitikai vitákban és döntésekben nagyobb szerepe van az érdekeknek mint az igazságosságnak, az érzelmenek mint az elméletnek, az akarásnak mint a spekulációnak, az erőnek mint az igazságnak. Ezt a küzdő felek nem okvetlen kell hogy tudják — sokszor egyetemes emberi érdekből is baj volna ha tudnák —; de azoknak, akik a napi politikában közvetlenül érdekelve nincsenek, akiknek egyenesen hivatásuk, hogy — nem a poli-

tikában ugyan, amikor ezen az állam és az „országslás” tudományát: törvényszerűségeit, fejlődési irányait, a társadalom egyéb törvényszerűségeivel és irányzataival való összefüggéseit értjük, hanem a napi politikában — érdekelve ne legyenek: tudniok kell. Ez az ő kötelességük, miként a gyakorlati politikusoké az érdek, az érzelem, az akarás, az erő fegyvereinek lehető tökéletes fölhasználása. Ez nem erkölcsi osztályozás, ez egyszerűen a helyes, a társadalmi és tudományos munkamegosztás által kijelölt pozíciók fixálása. S szeretnők hinni, hogy az a tisztelet és türelem az elmélet iránt s cselekvő közreműködés benne, amely a magyar jövőt munkáló pártok és csoportok vezetőiben mindig nagyobb mértékben volt meg, mint a múlt pártjaiában, s a kezdetleges viszonyaink által is követelt az a lehetőség, hogy az inkább vagy ma egyszerűen társadalmi helyzetük folytán adottan elméleti hajlandóságnak a gyakorlati küzdelmekben is résztvegyenek — Középeurópa kérdésének vitájában sem fog kevésbé hatékonyak bizonyulni. S amit a *Nation* Európa jövőjéről mond, az Középeurópa vitájában is érvényes lesz: „A jószándékú emberek fokozatosan keresik majd az érintkezés pontjait és mindazok mindkét részen, akik őszintén törekednek arra, hogy az emberi nemet nemzeti gyűlöletok és versengő militarizmusok ne tegyék örökre tönkre, ... kivezető utat fognak keresni”.

Marót Károly: *Benedetto Croce*

Nem tartunk elmulaszthatónak alkalmat, mely hídul szolgálhat Crocétól a magyar közönség szívéhez. Hogy ezt az alkalmat Kiss Ernő fordítása szolgáltatta* és a jövőben talán hathatósan fogja is szolgáltatni, elvitathatatlan érdeme. Egyébként azonban (hogy ezen mindjárt túllegyünk) — a H. Bigot-féle francia (1904) és a K. Federn-féle német fordítás (1905) kitűnő mintái után — Kiss munkája — noha a 4. kiadás első fordítása — nem képvisel tudományos értéket. Pongyolasága néhol súlyosabb (v. ö. pl. a 400. és 401. l. Nordauról és A. Langról olvasható passzusokat), a helyes szót többször véti el úgy, hogy hibája a fordításból is kiérezhető és idegen terminus vagy idézet alig akad sajtóhiba nélkül (a görögökről ne is beszéljünk!). Ám bünei részletezését a filológus kritika bizonyára nem fogja fordítónknak — a hazai tudomány különben érdemes munkásának — elengedni, mi csak annyira és arra céloztunk, ahol, véleményünk szerint, már az olvasó ellen irányuló személyes sérelem kezdődik. Egyébként a munkát csak ürügynek fogjuk tekinteni ahhoz, hogy Croceval (bármily röviden is) foglalkozhassunk.

Nevét szélesebb körökben minálunk csak népszerűsége zenitjén, az 1908-ban Heidelbergben tartott filozófiai kongresszus alkalmából

* B. Croce: *Esztétika; elmélet és történet*. A 4. átnézett kiadás után fordította dr. Kiss Ernő. Budapest, 1914. XV + 495 lap. Rényi K. kiadása. Ára 15 korona.

emlegették* (1866-ban született). Azóta, tudomásunk szerint, egy érdemleges dolgozat, a Várdai Béláé, ismerteti, egészében jártasán, de csak esztétikájának tanításait.** Mindenesetre lehetővé teszi azonban számunkra, hogy Croce jelen legnépszerűbb és méltán leghíresebb művének tanait itt már csak főbb vonásaiban vázoljuk olvasóinknak.

Croce filozófiai rendszere bifurkációs: elméleti és gyakorlati filozófiát különböztet meg (*Filosofia dello Spirito* és *Filosofia della Pratica*). Előbbinek két része az esztétika és logika, utóbbié az oekonomia és ethika. E rendszert ő háromkötetes, nagy munkában végig kidolgozta, az esztétikának*** és a logikának (1909-ben második kiadása jelent meg) külön-külön, a gyakorlati bölceletnek (*Economia ed etica*, 1909) egy kötetet szentelve. Mint a felosztás is érzékelteti, a megismerésnek két módja van Croce szerint: az intuitív azaz szemléletes és az értelmi azaz fogalmi. Utóbbival a logika, előbbivel a Croce értelmében vett esztétika foglalkozik, amely — minthogy *intuire é esprimere* („minden valódi intuíció vagy képzet egyszersmind kifejezés”, 10. l.† „az intuitív megismerés nem egyéb, mint kifejező megismerés”, 13. l.) — nem más, mint *la scienza deli attività espressiva* „az intuitív vagy kifejező ismeretnek, az esztétikai vagy művészi ténynek tudománya” (16. l.). A kifejezés az emberi tevékenység első bizonyítéka. A költészet az emberi nem anyanyelve, minden ember alkotó művész és a zsenit csak mennyiségi különbség teszi. Ugyanekkor azonban az esztétikai funkció azonos a nyelvvel és a nyelv egy esetről-esetre ismétlődő „alkotása így természetesen a nyelv bölcelete s a művészet bölcelete egyugyanaz, másszóval nincs külön nyelvtudomány, amely fő tételekre Croce különben már könyve sűrített címével is utal. E fel-

* Itt felolvasott értekezését *A tiszta intuíció és a művészet urai jelleme* címen ugyancsak Kiss Ernő dr. fordította le (Kolozsvárt) 1912-ben.

** *B. Croce aestheticája és legújabb irodalmunk. Budapesti Szemle*, 145. kötet (1911), 368—393. 11. — Egy kisebb esztétikai dolgozatokat tartalmazó kötetét (*Problemi di estetica e contributi alla storia dell' estetica italiana*, 1910), — ugyanő ismertette ugyanott— 148. kötet (1911), 151—156. l.— s e helyt is érdekes pótlásokat közvetített a magyar közönséghez. — Fordítóinknak, Kiss Ernő dr.-nak, az *Erdélyi Irodalmi Társaság Közönlönyében* megjelent cikkét sajnos nem ismerem.

*** *Estetica come scienza dell' espressione e linguistica generale*. 4. ed. riv. 1912.

† Az Esztétikából a magyar fordítás lapszámával idézünk. Ezt a *homo fit poeta*-t és az *ad hoc* születő beszédet illusztrálta meg jóval a tan keletkezése előtt, Tolstoj halhatatlan Karatajevje. Ez a gyönyörűen, talpraesetten beszélő-mesélő paraszt nem érti meg az egyes kikapott szavak értelmét, de azért szavai, mint az életét megtöltő tevékenység megnyilatkozásai, csodálatos szükségszerűséggel és közvetlenséggel, elbájolóan emanálnak lelkéből. Mindég az alkalom élteti benne a beszélőt és a beszédet. (V. ö. a *Háború és a béke* 4. köt. különösen I. rész.)

fogáshoz képest a műalkotásnak egyetlen kategóriája vagy funkciója van: jellemző vagy helyesebben kifejező volta „az esztétikai tény egészen kimerül a benyomások kifejező kidolgozásában”. Szép az, ami kifejezetten (= sikerülten) van kifejezve, nem szép az elhibázott kifejezés. A témát vagy tartalmat nem lehet gyakorlati és morális szempontból dicsérni és megróni: a művészet független nemcsak a tudománytól (= az értelmi ismerettől), hanem a hasznostól és az erkölctől is. „A frivolság és hidegség mindég az esztétikai kidolgozás alakjából születnek, egy tartalom hiányos birtokából és nem ennek anyagi milyenségéből”; más szóval: ha az író „nem őszinte”, ez nem etnikai, hanem esztétikai fogyatkozása. Minthogy így „az egyes kifejező tények önállóan egységesek”, célzatosan és anyagszerűen különféleségek, — semmi igaz alap egymással való összehasonlításukhoz nincsen és: az intuícióknak, kifejezéseknek osztályozása nem tekinthető filozófiai eljárásnak. E gondolat végeredményeként az összes retorikai kategóriák (mint a hírhedt és meddő vitákat okozó „romantikus” és „klasszikus merev ellentéte, a „metafora” stb.) és az osztályozott vagy pszichológiai (Croce szerint álesztétikai) fogalmak (mint komikus fönséges stb.), de a művészetek osztályozásával és rendszerezésével foglalkozó összes izzadmányok, a művészettörténet korszakok szerint való felosztása is épp úgy kiküszöbölendők, mint általában minden oly probléma, mely azt tárgyalja, hogy bizonyos tartalmakat hogyan kell ábrázolni („a művészi és irodalmi nemek elmélete”), vagyis amelynél már nem benyomások, nem tartalmak, hanem logika-esztétikai fogalmak szerepelnek. Fogalomból (= logika!) nem lehet levezetni a kifejezést és a helyettesítőben nem lehet a helyettesített tény törvényeit megtalálni, „Aki a választékos, érdekes, erkölcsös, nevelő célzatú, népszerű stb. esztétikai tételeket megfogalmazta (persze hibásan), a gyakorlati tényekre ügyelt, melyek külsőleg odatapadnak az esztétikai tényhez a gazdasági és erkölcsi életben.” Ilyenféle alapok helyett az igazi kritikának egészen másirányú kiindulásra van szüksége.* „Az ítélő tevékenység, mely keresi és megtalálja a szépet, azonosul a teremtő tevékenységgel”: a bíráló reprodukálja amit a művész produkált. A művész a tehetségnek, a bíráló az ízlésnek *per excellentiam* letéteményese, de mindkettőnek szükségkép van aktív (teremtő) és passzív (visszaidéző) ízlése s közöttük azonos természet mellett legfeljebb mennyiségi és pszichológiai különbségek lehetségesek. A kritika tehát utánalkotás és ennek tudatosá tévese.

Az esztétika-elmélet, melynek az előzők csak legfőbb körvonalait adják, aránytalanul kisebb fele a Kiss Ernőtől fordított műnek; terjedelemben sokkal jelentékenyebb az esztétika történetét tartalmazó rész. Minthogy ez ép a Croce-féle esztétika támogatására készült, jóval több mint történelmi regisztrálás, noha ilyenül is vannak érdemei. Történelmi ősokeket szerezni s ezeket mint előfutárokat honorálni: ez a

* A jó és rossz kritikus képét különös részletességgel *La critica letteraria* című könyvében (2. kiadás, Róma, 1896) rajzolja meg.

főcélja ez esztétikatörténetnek, melynek jelentőségéről áttekintést már Várdai adott. így csak röviden annyit, hogy Croce szerint az esztétika igazi megalapítója az eddig főleg a Homeros-kérdésből ismert Giambattista Vico, a *Scienza Nuova* (1725) szerzője*, kiben úgy a teremtő képzelet elméletének, mint az esztétika függetlenségének, mint a költészet eredetiségének (a nyelv és költészet azonosságának) tanát felfedezhetni. Vico volt bátor kimondani a korában erős kárhoytatás-számba menő mot-t is, hogy: „*Nisi ita saepe dormitasset, nunquam bonus fuisset Homerus*” s így benne leg világosabban megvan már a filozófus (*raisonneur*) és a költő éles másneműségének hangsúlyozása is.** De e crocei felfogás szemüvegén mások is megnőnek, természetesen — lepadó nagyságok rovására. így megnő Schleiermacher, ki a nem-logikai gondolkozás existenciáját fedezte fel, így Francesco de Sanctis, a neves irodalomtörténrtíró (különösen 360—370. l.), ki a tartalommal szemben az eszme kizárólagos fontosságát, de egyben az eszme tartalomtól — determináltságát tanítja (de Sanctis, Vico mellett, Croce legnagyobb olasz favorítja), így Danzel Tivadar, a német kritikus, Eduard Hanslick, a cseh zene-esztéta, a szobrász Hildebrand Adolf, Fr. Geo. Meier stb. Az esztétikatörténetben azonban kétségkívül legnagyobb jelentősége annak a ténynek és annak a módnak van, hogy és ahogy a nyelvfilozófusok kérnek benne helyet. A nyelvtudomány ugyanis annak erősítésével, hogy nincs két valóban azonos szó (azaz nincs szinonima, metafora stb. még kevésbbé), már csírában az esztétikai tény visszavezethetetlen egyéniségének elvét ültette Croceba, kinek kétségkívül ez a nyelvtudomány adta a döntő lökést a mindég, alkalmilag megalakuló esztétikai tény gondolatához és a nyelv történetének az irodalom történetével való azonosításához. Ez alapon nem csoda, ha Humboldt Vilmos, Steinthal és Paul Hermann a Croce-féle esztétika megteremtésében szintén kiveszik részüket. Sőt csak csodálkozunk, hogy az elődök felsorolásában semmi nyomát nem találjuk az egyik legvilágosabban és legúttöröbben Croce-felé mutató előmunkálatnak: Becker (és Lyon) német stilsztikájának, mely tudvalevőleg legklaszszikusabban vitte, számos kiadásában, diadalra a stilsztika-ellenes (stilsztikátlan) stilsztika irányát. De ebben épúgy a csak tudomásul nem vett véletlen találkozást sejtjük, mint ama kritikusok elkönyvelésének hiányában, kik — körülbelül Drydentől (1746) kezdve Swift, Addison, Spence stb. elméletén és gyakorlatán keresztül egy Kassnerbe csúcsosodva ki — a pozitív kriticismus felfogásának részében kétségkívül mintái Crocenek.

Azonban e helyt nem Croce bírálatát, csupán jelentőségének beállítását tűztük ki célunknak. Már pedig ahhoz, hogy ezzel valamelyest tisztában legyünk, az eddigiek — mint érintők — csak egy,

* Croce külön, terjedelmes könyvet írt róla (1910), mely a kezemben levő, francia fordításban (H. Buriot-Darsiles és Geo-Bourgia műve, 1913) *La philosophie de Jean-Baptiste Vico* címet visel. — Az esztétika történetben külön (az V.) fejezet szól róla (222—236. l.).

** V. ö. i. m. 207. lap.

ha mindjárt legfontosabb és e helyt bennünket első sorban is érdeklő rész: szerves részlete egy nagy és összefüggő rendszernek. Croce nyelvfilozófiája a logikában is nagy szerepet játszik. így mindjárt, hogy csak a legvitatottabb pontot emeljük ki, a „tisztá fogalom” és a „tisztá megismerés” kérdése felfogásában. Hegel szerint, kit itt is, mint általán igen sokszor, Croce „tovább fejleszt”*, minden konkrétum csak úgy valóságos, tehát individuális és empirikus tény, mint amely fokban általános és apriprisztikus fogalom (v. ö. a Kant-féle „*synthesis a priori*” alaprincípiumát!): A tisztá empirikus-individuális épúgy fikció, mint a tisztá fogalom.** Már Croce továbbépítésében a fogalom (ítélet, következtetés, definitio) nem a valóság megismerésének és megértésének eszköze, hanem atheoretikus, logikai mértékkel nem mérhető valami: csak külsőleges és durva klasszifikáció gyakorlati használatra. A tudomány így nem a valódi *spiritualitá* felé halad, hanem a konkrét valóságtól elhajolva, tisztán praktikus célú fikciók szövédékebe vész. Helytelen tehát még Hegel felfogása is, mely a valódi spekulatív megismerés céljaira mintegy előfokozatul (*aufgehobene Momente!*) tekinti a tudomány — a matematika és empiria — fogalmait.*** Egy disciplina marad tehát csupán, mint a valóságnak adaequat kifejezője: a történelem, amely a spiritualitá teljes területét betölti, vagyis egyenlő a filozófiával. Minden tudomány is eszerint csak a maga fejlődése révén — minthogy ez valóság s így a bölcselet legitim tárgya — függhet össze valahogyan a filozófiával.† Egy szóval: a tudomány felületes és tökéletlen fogalmi mellett csak a történetek historikus megismerése a létező és az eljövendők semmiféle előre-látása el nem képzelhető.

Nem vállalkozunk rá, hogy Croce messzire lombosodó és meghamisítás nélkül rövidre aligha fogható nagy rendszerét, melynek ereje ép az összefüggés harmóniájában van, egészében bemutassuk, így az alábbiakban csak arra törekszünk, hogy néhány, legjellegzetesebbnek tartott vonását jelszavakkal vázoljuk. Ilyen mindjárt ama tan, hogy az értékelő ítéletek nem igazi ítéletek††, helyesebben nem egyszerű ítéletek, hanem egyben kedélyállapotok képzetei is: bennök az ítéletre valami érzelem kifejezése következik. (Ha azt mondom,

* Az alantiakhoz is v. ö. Ernst Cassirer: *Erkenntnistheorie nebst den Grenzfragen der Logik, Jahrbücher der Philosophie*. I. Jhrg. (1913) 30. kk.

** E gondolatmenethez l. Croce, *Logica come scienza del concetto puro* (1909) 107. kk., 142. kk. stb. és különösen *Cio ehe é vivo e eib ehe é morto della filosofia di Hegel* (1907.) c. könyvét. Irodalmat Cassirer állít össze róla, 31. l.

*** *Logica*, 397. kk. Az egészben u. o. 3. kk. és 229. kk.

† *Logica* 217. — E felfogás, kritikájával Cassirernél — 34. l. — nem érthetünk egyet.

†† L. Croce dolgozatát is — *Logos I* (1911) — *Über die sogenannten Werturteile*. — O. Kraus, *Die Grundlagen der Werttheorie (Jahrbücher der Philosophie. II. 1914)* 9. l. mindenesetre ez ellen szól.

hogy A olyan, aminőnek lennie kell, Croce szerint azt jelenti, hogy A-t szeretem vagy óhajtom. Értékkifejezés.) — Így Ethikája alap-
tanaiból ki kell emelnünk, hogy a „kell” („*Sollen*”) egy akarat vagy
érzelem kifejeződése, második valóság a lévőség mellett. Mindamellet
nincs szó itt dualizmusról, miután a gondolat a cselekvés gondolása,
a cselekvés a gondolás tevése; a gondolat és akarat elválaszthat-
hatatlanok. Az ethika alapfeltétele a „tisztá” akaratról szóló tan.
Az akarat különben alkotó, minden cselekvés valami újat teremt.
Az akarat ténykedés egyben szükségszerű és szabad; stb.

A kritikát, mely a merész újítástól korbácsolt heveséggel
mindenütt felcsapott Croce nyomában — még ha igaza is volna
alapjában itt-ott — súlyosnak vagy érdemlegesnek már azért se
tekinthetjük, mert legnagyobbbrészt az egész műalkotásra való tekintet
nélkül az egyes oszlopok kifogásolásával foglalkozik. Már pedig
Croce rendszere igazi filozófiai „rendszer”, egész, mely minden, mint
ilyennek járó koncessziót kiigényel magának: megtámadhatatlan bizo-
nyos subintelligendumok érvénybenmaradása mellett, ezek nélkül a
legnagyobb könnyűséggel összeomlasztható. Ilyen regarde-ra maga
szerző kényszeríti bírálóját a *Filosofia della pratica* nobilis konklúzió-
jában, a nagy mű utolsó szavaival: Nincs végleges filozófiai rendszer
— mondja —, minthogy az Élet maga sohasem végleges. A filo-
zófiai rendszer valamely, történelmileg adott probléma-csoportot fejt
meg és előkészíti a feltételeket új problémák felállításához, meg új
rendszerek kidolgozásához. Így fogva fel a dolgot, az igazság min-
dég titokzatossággal van körülveve, helyesebben: emelkedés ez,
mindég tisztább magasságok felé, melyeknek azonban nincsen csúcuk,
mint ahogy az életnek sincs. Minden filozófia eljut végül egy oly
fordulóhoz, ahol világosan látja egy más filozófia bizonytalan, első
vonalait: az új feladatot vagy a mások feladatát. Ez értelemben
tekinti Croce nemes szerénysége egész művét csupán munkára
ösztönző eszköznek.

*

A vele való alapos foglalkozást azonban nem csak filozófiai
irodalmunk és látóköriünk bővülése tekintetéből tartjuk kiválóan fon-
tosnak. Már Várdai (387—393. 1.) megérezte, hogy az ő felfogása
legújabb irodalmi mozgalmaink megértése szempontjából igen
nevezetes szerepre hivatott, bár azon eredmény, mellyel Crocenak
a *l'art pour l'art* felfogásához oly közelálló elméletét a maga
akadémikusságához törte, véleményünk szerint el nem fogadható.
Hogy azonban ezen irodalmunk elbírálásában mit jelent Croce taní-
tása, ezt itt annál kevésbé fogjuk firtatni, minthogy e kérdésnek
egy, legújabb líránkkal foglalkozó, külön dolgozatban akarunk nagyobb
teret szentelni.

Harmadszor végre ama praktikus haszonra kell néhány
szóval rámutatnunk, mellyel Croce tanításainak követése iskolai
oktatásunk reformját kecsgethetné. A normatív gramma-
tikai oktatás a maga tisztán mnemotechnikai abstrakcióival és
hibás valótlanságaival: a retorika és stilisztika lelketlen formái
meg fiktív kategóriái, — amint ezeket tankönyveink ó- és középkori

hagyománya feltárlja — melyen pedig már és még egy Apollonius Discolusis tudott (v. ö. Croce, *Észt.* 465.1.) egy árnyalattal túllátni — Croce nélkül és előtt is botránykövei voltak minden igazán lélektani felfogásnak és keresztje nemcsak diáknak, de tanárnak is.* Hiszen ki nem tudná ma minden iskola ellenére, hogy az igaz esztétika csak a nyelv természetéről nyújthat adott esetekben és esetekből ismereteket, míg a tanított nyelvtan nem egyéb mint pedagógiai segédeszköz? Nem lehetne már mosta régi rossz tömegében elvesző, bátor-talan kezdeményezéseket bátor újításokkal tenni teljessé? (Zlinszky Aladár stilisztikai kísérleteit nem ignoráljuk!) Nem lehetne a jól-rosszul, de inkább rosszul elvont, tehát nemlétező „szabályok” helyett a „létező” pozitívumra, az élő és mindég újból születő beszédre fordítani a főfigyelmet? Nem lehetne egyszerűen az utánértésen és megfigyelésen alapuló méltatásra szorítkozni ahelyett, hogy felfuvalkodott önhittséggel írjuk elő tanulóinknak, hogyan kell gondolataikat „szépen” kifejezni vagy a sajátos szót (!) megfelelővel helyettesíteniök (!), nehogy a metaforának nevezett ékesség hiányozzék írásukban? (Egyes kezdeteket mindenesetre már tudunk a helyesebb esztétika irányában is felmutatni, hogy csak Alexander Bernátnak az Ember Tragédiájához írott magyarázatait említsük). Pillanatnyira sem volna szabad az iskolában sem szem elől téveszteni, hogy a nyelv mindég és mindenkiben újra alkotódik és mindnyájan Karatajevek vagyunk — a Tolstojjá válás marsalbotjával táskáinkban.

Az irodalomtörténet és a történetírás Croce-féle felfogását sem tiltanak ki egészen iskoláinkból.** Ezzel oly szabad kitekintést és fölényt nyújthatnánk az ifjúságnak, mely legnagyobb mértékben hasznára válnék ítélete önállóságának és ez önállóság elengedhetetlensége tudatának.

Lukácsné Szende Mária: A háborús Anatole France

A háború kitérése óta valósággal fehér holló számba megy, ha az ellenséges külföldön megjelent könyv kerül kezünkbe. Hátha még ezt a könyvet Anatole France írta a háborúban a háborúról! Elérzékenyülve és áhítattal kezdjük olvasni. Az a meleg szeretet, megértés és jóság, mely írásaiból az egész emberiség felé sugárzott, valósággal glóriát vont feje köré. Mint korholó, jóságos atya szólott hozzánk,

* A Croce *Problemi di estetica etc.* c. 1910-ben megjelent kötetének idevágó dolgozataival Várdai a *Bp. Szemle* 1911. 148. köt 151. k. lapokon olvasható ismertetésében (155. lapon) foglalkozik.

** A művészet és az irodalomtörténet egy vagy több műalkotásról szóló történeti műalkotás (*Észt.* 134. I.) A történetírás felfogását illetőleg, mely szerint tisztán történetíró történetírók nincsenek (nézőpont, egyéni meggyőződés kell!) v. ö. u. itt 137., 33. 1. stb. A történelmi materializmus (marxizmus) bírálatát, (hogy t. i. csak mint a történelmi interpretatio puszta kánonja, nem mint történetfilozófia bír jelentőséggel) 1. külön is: *Materialismo storico ed economia marxistica* c. könyvében, 2. kiad. 1907.

minden soránál úgy éreztük, mintha nem idegen nemzet fia, hanem a mienk volna, aki nem csupán honfitársaihoz beszél, hanem minden gondolkodó emberhez. Minden gyöngeséget megért és megbocsájt és ajkán szomorú mosolylyal nyugszik bele az emberiség öröklött hibáiba. Senki sem tud a gallusok keces és hajlékony nyelvéből formásabb mondatcsokrokot kötni, mint ő. Büszkén vallotta magát az Internationale tagjának és úgy írásaiban mint későbbi politikai működésében előharcosa volt minden olyan ügynek, melyről azt hitte, hogy az emberiség haladását fogja szolgálni.

A világháború alatt sok kínos kiábrándulásban volt részünk, de France könyvének elolvasása talán valamennyi közt a legfájdalmasabb. Újságcikkek és nyílt levelek gyűjteménye ez*, melyek egy kivételével, a háború első nyolc hónapjában íródtak. Az írások formája és a kifejezési mód tökélye a régi, de tartalmuk tisztára új Anatole France-szal ismertet meg bennünket, aki már csak a franciák és azok szövetségesei számára talál szerető és jóságos szavakat, de hazája ellenségeit vad gyűlölettel támadja és a francia katonákat a végletekig menő elkeseredett harcra tüzei ellenünk, különösen a Német birodalom ellen.

Az írások nagyrésze a katonák hősiességének naiv és kritika nélküli dicsőítése. Elbeszéli hőstetteiket, hogy lelkesen dalolva vonulnak hadba és hogy milyen kedves és ártatlan szórakozásokkal üzik el a lövészárók unalmát, amikor éppen nem süvítenek a srappellek. A tisztek és a legénység között a viszony meghatóan testvéries. A sebesültek alig akarják bevárni felgyógyulásuk idejét, hogy ismét visszamehessenek a frontra. Egy félig gyógyult katona azt feleli orvosának, aki még nem látja állapotát olyannak, hogy visszatérhessen a lövészárokból: „Most már bátran visszamehetek, nincs mitől tartanom, hiszen be vagyok oltva”, szóval mind azok az érzelmes és banális közhelyek, melyekkel minden hadviselő ország haditudósítói a lapokat elárasztják s melyeknek ellenkezőjét a szemben álló hadseregről terjesztik. Régebbi könyveiben egészen más véleménye volt France-nak a hősiességről. „Elegendő puska végére tűzött bajonettet adni az embernek, hogy az azt a legelső jöttmentnek a hasába szúrja és ezáltal hőssé legyen.” (*Histoire contemporaine.*) A tudós Bergeret professzorral pedig ezeket mondatja egy katonának: „Hősnek nevezek minden embert, aki kardot visel. Ha lószőrcsákója volna, akkor nagy hősnek nevezném Önt. Az csak a legkevesebb, hogy kissé hízelegjünk azoknak az embereknek, kiket meghalni küldünk.” (U. o.) Talán öntudatlanul ezért írja most ő is a *Rigolboche* című lövészárókújság szerkesztőjének: „Ti hősök vagytok, még pedig elragadó hősök”. Úgy látszik érzi, hogy most már neki is hízelegni kell. Ugyancsak a *Rigolboche*-hoz írott levelét így kezdi: „Kedves kollegáim és Ti mind, szerkesztői a Rigolbochenak, sajnós, hogy nem mondhatom fegyvertársaim!”. Levelét így végzi: „Bajtársaim, szeretlek benneteket, öllek benneteket!”, holott Jerome Coignard szájába egykor a következőket adta: „Már minden mesterséget próbáltam a katonain kívül,

* Anatole France: *Sur la voie glorieuse*. 17. kiadás. Paris 1915.

melytől mindig undorodtam és félttem, mert rá van nyomva a szolgaság, a hamis dicsőség és a kegyetlenség bélyege”.

A béke volt apostola most így beszél: „A győzelem biztos. De messze kell elmenni érte, egész a Német birodalom szívébe. Ezt a szükségességet nálunk nemcsak a merészek hirdetik; a legbékésebb elmék, a leggyöngédebb lelkek is átérzik ezt. Ami engem illet, én tanúskodhatom magam mellett, hogy már az első napon megmondtam: lehetetlen útközben megállni”. A hódító háborút France csak akkor ítéli el, ha azt a németek viselik, Franciaország és szövetségesei részére ellenben lelkiismeretfurdalás nélkül anektálja a következő tartományokat: „Visszafogjátok adni Elzász-Lotharingiát Franciaországnak, Schleswiget Dániának, Trentót és Triesztet Olaszországnak, felfogjátok támasztani Lengyelországot, vissza fogjátok adni a népek jogait és harmonikus Európát fogtok teremteni, állandó békét, a jogra és méltányosságra alapítva, békés békét! És kedvesek lesztek embertársaitoknak és nagyok a történelemben”.

Izzó gyűlölettel beszél mindenütt a barbárokról, kiket vezérek arra tanítottak, hogy az embertelenség a katona legfőbb erénye és akik úgy fegyverezték fel magukat, ahogy eddig a legvadabb hódítók sem tették, kik lángpatakokkal borítanak el mindent és „gőzőket lehelnek, melyek ólommal és halállal vannak telítve”. Azt mondja, hogy a németek borzalmas géniusza, mely a háborúban már minden rémséget kitalált, még arra is rá fog jönni, hogyan kell az ellenséget baktériumokkal elárasztani és az ellenséges országokban kénytelenek lesznek majd széruminiszteriumokat felállítani. Felháborodásában így kiált fel: „Ez tehát tudásuk gyümölcse! Eszembe jut Rabelais szava: Tudomány lelkiismeret nélkül a lélek veszte”. Formás mondatokban izgat a barbárok ellen, „kik széttépik azt a szép köruhát, mellyel őseink Franciaországot díszítették”. France egyszerre elfelejti, hogy a háború nem erkölcsnemesítő intézmény s aligha van egyik hadviselő félnek joga a másiknak szemrehányást tenni. Pedig ezelőtt nagyon tudta ezt, hiszen ő maga mondta, hogy „a háború az emberi természet szükséglete és nem lehet elképzelni olyan népeket, amelyek ne háborúskodjanak, azaz ne legyenek gyilkosok, fosztogatók és gyűjtogatók”. (*Les opinions de M. Jérôme Coignard.*)

Egy amerikai újságírónak azt mondja, hogy az amerikai fegyverszállítás betiltása nem szolgálná az emberiség ügyét. Ugyancsak neki írja: „Franciaország összes pártjai, szocialisták, nacionalisták és radikálisok mind egy gondolatban, egy érzésben, egy szándékban egyesülnek, hogy megszabadítsák Európát a germán veszedelemtől és militarizmustól”. „Ez a mi kötelességünk szövetségeseinkkel és önmagunkkal szemben. És ez legalább oly parancsolólag kötelező szocialistáinkra, mint minden más politikai és szociális pártra, melyek most egyesültek és összeolvadtak.” A béke ügye a nyugati demokratikus államokban, ahol szocialisták, illetve munkásvezérek is helyet foglalnak a kabinetekben, még sokkal rosszabbul áll, mint ott, ahol nincs részük a hatalomban. A német birodalmi gyűlésen mégis csak felhangzott egy gyöngye szocialista tiltakozás a háború továbbfolytatása és idegen tartományok anektálása ellen, míg a francia és angol munkásvezérek

az imperialista kabinetek büvkörében megmerevedve, kénytelenek a játszmat végig és a végletekig játszani, anélkül, hogy valamit is tehetnének a béke előmozdítására. A régi France meg is jegyzi a Pinguinek szigetében: „A politika egyik legborzalmasabb és legkegyetlenebb szokása, hogy minden minisztériumba, mely a szocializmus leküzdésére van szánva, beültetik a szocialista párt egy tagját, hogy a vagyon és tulajdon ellenségeinek meg legyen az a keserűségük, hogy közülök való sújtson le rájuk”. Franciaországban a szocialisták most szinte egybeolvadtak a nacionalistákkal és France könyvéből azt olvassuk ki, hogy itt az összes engedményeket a szocialisták tették. Pedig a sok rokonszenv, mely a semleges államokban Franciaország javára felhalmozódott és amelyből a franciák most oly bőségesen merítenek, a radikális és a szocialista, de nem a nacionalista Franciaországnak szól.

Egy angol újság szerkesztőjének ezt írja France: „Gyermekeinknek a teuton veszedelemtől megszabadított Európát kell örökre hagynunk. Se béke, se fegyverszünet, amíg az emberiség ellensége le nincs verve”, — és elfelejti, hogy száz évvel ezelőtt a franciák szemében Anglia volt „az emberiség ellensége”. És tényleg 100 évvel ezelőtt ép oly szívósan és ép oly eredményesen szólította hadba Anglia Európa összes nemzeteit Franciaország ellen, mint most Németország ellen.

Franciaország két óriási kiábrándulásban részesítette e háború folyamán a világot. Katonai ereje jóval fölülmúlta a várakozásokat. Másrészt csalódtak azok, akik abban bíztak, hogy a franciák politikai szabadsága elég erős ahhoz, hogy a nép akaratát a kormányra rákényszeríthesse. Nem hitte senki, hogy a franciák, kiknél az antimilitarizmus annyira tért foglalt, olyan könnyen fognak beletörödni egy hosszú háború szenvedéseibe. De a franciáknak és leghivatottabb tolmácsuknak, Anatole France-nak nem kell a béke! O imígyen szól: „A háború kezdete óta mindig mondtam és nem fáradok bele annak ismétlésébe: Bűn addig hívni a békét, a drága és becses békét, bűn azt addig kívánni, amíg meg nem semmisítettük azt az elnyomó erőt, mely félszázad óta Európára nehezedik. Addig az ágyuk szájával kell beszélnünk”. Pedig azelőtt nem látta Németországot elnyomó erőnek, hiszen még nem rég így írt: „Németország nem gondol másra, mint hogy velünk békében éljen és hogy a távolban keressen piacot óriási fölöslegű termelésének”. (*Opinions Societies.*)

Az a szomorú vakság és elfogultság, mely az egész könyvet áthatja, valósággal a paroxizmusig fokozódik az utolsó cikkben, ahol így áradozik: „Fel az utolsó háborúra! Munkára! Bátorság! Oh Nagybritannia, tengerek királynője, te, ki szereted az igazságot, oh szent Oroszország, te véghetetlenül gyöngéd szívű óriás! Oh szép Itália, kit szívem imád, oh hős és mártír Belgium, oh büszke Szerbia és te Franciaország, drága hazám és ti nemzetek, kik a távolban köszörülitek fegyvereteiket, fojtsátok meg a hidrát és holnap mosolyogni fogtok és kézen fogjátok egymást a felszabadított Európában!” Tehát Anglia most az igazság bajnoka, pedig nemrégiben „önző és

üzletes” államnak nevezte. Tehát Oroszország most már gyöngéd szívű óriás, pedig senki sem talált nála marcangolóbb szavakat az orosz zsarnokság megbélyegzésére és az orosz-francia szövetség elítélésére! Anatole France nem akar már semmi más bajról tudni, csak a teuton veszedelemről és azt hiszi, hogy a német militarizmus letiprásával minden baj elhárul az emberiségről és hogy Németország leveretése után örök boldogság és végnélküli öröm vár Európa lakosaira. Nincs többé osztályharc, nincs feudalizmus és kapitalizmus, nincsenek kizsákmányolók és kizsákmányoltak! Vagy ezekkel már nem törődik Anatole France?

Rákos Ferenc: Egyiptom és az angolok

Mint bevégzett tény tárgyalják már az Egyiptom elleni német hadjárat tervét. Lord Kitchener keleti utazásának végcélja hivatalos entente-vélemények szerint is az egyiptomi angol defenzíva széleskörű, alapos előkészítése. A legerélyesebb angolnak távozása a hadügy-minisztérium éléről a mostani kritikus viszonyok között eléggé bizonyítja, mily érzékenyen érinti az angolokat Egyiptom elvesztésének lehetősége. Kitchener, a mahdi elleni háború kegyetlen kezű vezetője, Egyiptom földjének alapos ismerője ma nélkülözhetetlen a közel jövő véres eseményeinek színhelyén, a Szuezi-csatorna mellett.

Az angolok ideges aggodásával szemben a német imperialista politika képviselői hatalmas agitációt fejtenek ki az Egyiptom elleni vállalkozásnak igazolására. Mint a némettség nagyhatalmi állásának nélkülözhetetlen kellékét, melyhez a hatalmas német industrializmus fogyasztó piac után való törekvésein kívül német politikai hagyományok is fűződnek, legitimálják, sürgetik az egyiptomi vállalkozást. Egyiptom Bismarck külpolitikájában fontos helyet foglalt el, ütőkártyája volt a vaskancellárnak és a bismarcki koncepció szerint Egyiptom lett volna az a sajt — ami a francia-angol versengés kiélesedésével — Németországnak jut. Egyiptom Bismarck külpolitikájában a német világ-hatalom ugródeszkája volt.

Egyiptom kitűnő földrajzi helyzeténél fogva már az ókorban is szerepet játszott a görög államok, majd Róma gazdaságpolitikájában és imperialisztikus törekvéseiben. Újabbkori jelentőségét Napoleon határozta meg legélesebben, mikor 1797-ben a direktóriumnak írja: „Egyiptomot hatalmunkba kell keríteni, hogy Angolországot alapjában tönkretegyük”. Napóleonnál Egyiptom az angolok indiai uralmának letörésére szolgált alapul, ahonnan állandóan veszélyeztethette Indiát, az angol világhatalom forrását és ezen át Angliát is. Napoleon nagyszabású kísérlete után kezdődnek az egyiptomi angol aspirációk érvényesülést keresni. Az indiai kincsesbánya védelmére szükségük van a nílusvidéki bástyára, Egyiptomra, mely mint *Etappenstation* az indiai úton folyton növekvő jelentőséget nyert. Lord Ellenborough, India kormányzója a negyvenes években már kijelentette: „Anglia világhatalmának biztosítása megkívánja,

hogy egyik lábával Indiában, a másikkal Egyiptomban álljon.” És ez időtől fogva az angol imperialisztikus törekvések állandó tárgya Egyiptom.

Egyiptom újabbkori történetében a Suez-csatorna megépítése hatalmas fordulatot idézett elő. Az angolok a csatornatervet erősen ellenezték, bár az angol hajózásnak lett volna a legtöbb haszna belőle. Feltették az angol kereskedelem hegemóniáját más államok föllanduló levante-kereskedelmétől; attól tartottak, hogy a Földközi-tenger egyensúlya a francia Lesseps tervének megvalósulása esetén Törökország legyöngülésével Franciaország javára billen. Már pedig ebben az időben a beteg ember, Törökország protezzálása az angol külpolitika saroktétele volt. A csatornaterv finanszírozására Lesseps Ferdinándtól alapított részvénytársaság részvényeinek jegyzésétől is visszavonultak. Ez a csatornaellenes álláspont végre is tarthatatlanná vált. A csatorna Lesseps tervei szerint megépült és 1869-ben ünnepélyesen megnyitották. Megnyitása után Egyiptom megszerzése Angliára nézve még szükségesebb lett. Szívós diplomáciai küzdelmet kezdtek a versengő Franciaországgal szemben egyiptomi befolyásuk erősítésére. A véletlen, mely már oly sokszor rántotta ki a kátyúból a diplomácia szekerét, most is segítségükre jött. A kitört franciánémet háború és annak eredményei meggátolták a franciákat abban, hogy a francia égisz alatt épült Suez-csatornát francia befolyás alá kerítsék.

Egyiptom zavaros politikai és pénzügyi helyzete is elősegítette az angol törekvéseket. Izmail kedive esztelen tékozlásaival, eredménytelen hódító vállalkozásaival, a csőd szélére juttatta országát. Hogy a pénzügyi válságból valahogy kiláboljon, eladta Suez részvényeit Angliának. E tranzakció révén, melyet Disraeli ütött nyélbe, a Suez-csatorna angol felügyelet alá került. Ezzel a művelettel sem lehetett Egyiptomot a pénzügyi romlástól megmenteni. Az államháztartás csődbe került. A tömeggondnokok angol és francia bankárok voltak, akik kényszerítették a kedivét, hogy államadósságok rendezése céljából nagy családi birtokokról mondjon le az állam javára, továbbá kényszerítették az egyiptomi kormányt, hogy a Suez-csatorna jövedelméből Egyiptomot megillető 15 százalékot a Suez-csatorna-társaságnak eladja. Ez ellen az idegen gyámkodás ellen 1879-ben katonai zendülés, majd 1882-ben általános lázadás tört ki, mely idegen megszárlással fajult. Ezek az események megérlelték a fegyveres beavatkozást. Seymour bombázta Alexandriát, majd angol csapatok szállottak partra, amelyek az Arabi pasa vezérlete alatt álló egyiptomi sereget megverték. Az ily módon pacifikált ország kitűnő bázisul szolgált az angoloknak a Mahdi elleni hosszadalmas háborúban, mely Kitchener kegyetlenkedéseiről lett hírhedt. Az ellenállás letörése után Egyiptom a török szultán névleges fenhatósága mellett teljesen angol befolyás alá került. Az imperializmus büszke jelmondata: Afrika angol a Captól a Nílusig valóságga lett. Lord Cromer hosszú, korlátlan hatalmú uralma alatt az angolok Egyiptomot a kapitalista gyarmatpolitika klasszikus földjévé nevelték.

Egyiptom angol pacifikációját hosszú, szívós diplomáciai küz-

delmek előzték meg. E harcokban kezdődik Bismarck szereplése a kérdésben. Az angol gyarmatpolitika a hetvenes évek óta részben a Suez csatorna megnyitását követő kereskedelem-politikai változások miatt, részben pedig a Német birodalomnak a világversenybe lépése következtében erőltetett tempóban kutat újabb gyarmatterületek után és az angol ipar jövő termelékenysége számára is jó előre igyekszik fogyasztóterületeket rezerválni. Tényleg ez idő óta szerezte Anglia afrikai birtokainak legnagyobb részét. Angliának és a rivalizáló Franciaországnak egyiptomi vetélkedését használta fel Bismarck a német érdekek javára. A francia-német háború után a francia politika kazánját a reváns, Elzász-Lotharingia visszaszerzésének kérdése fűtötte a leghevesebben. Hogy innen elterelje a franciák figyelmét, hivatalosan helyeselte a franciák afrikai gyarmatosításait és egyiptomi aspirációt. Titokban azonban azt a tanácsot adta az angol államférfiaknak, Disraeli, Gladstone és Granville-nak, hogy Egyiptomot szerezzék meg Angliának. Így akarta Franciaországot elszigetelni. Másrészt azonban; távolabbi céljainak elérésére élesztette az angol-osztrák ellentétet az indiai kérdésben és mikor az angol-osztrák ellentét a legélesebb volt, megkötötte a három császár semlegességi szerződését 1884-ben a Németbirodalom, az Osztrák-magyar monarchia és Oroszország között. Bismarck kettős politikájának célja volt az európai hatalmak ellentétét kihasználva, Németországnak gyarmatokat szerezni Afrikában és Angliát a német versenytárs elismerésére kényszeríteni. A francia-angol és angol-osztrák ellentétek kielezése az egyiptomi és indiai kérdésben volt a bismarcki koncepció hajtómotorja, a bismarckizmus váza. Ezt a Januspolitikát utólrta ugyan a kikerülhetetlen leleplezés az angol alsóházban, de sikerült belőle mégis kikovácsolni az angol-német gyarmatházasságot, amely a németek gyarmatéhységének utat nyit Afrikában és Egyiptomot kiszolgáltatta az angoloknak.

Egyiptom, melyet az angolok a török hadüzenet után annektáltak, az angol birodalom egyik legértékesebb koronagyarmata. Centrális helyzeténél fogva az átviteli kereskedelem legfontosabb állomása. Birtoklása a Suez-csatorna miatt, mely a világforgalom életere lett, elsőrangú jelentőségű. A Suez-csatornán 1910-ben 4538 hajó úszott át 16¹/₂ millió tonna áruval. A bevétel ebben az évben 130,5 millió frank volt. 1913-ban már 5085 hajó közlekedett közel 28 millió tonna tartalommal. A közlekedő hajók legnagyobb része angol hajóstársaságoké. (1912-ben 3335 angol hajó úszott át.) A Suez-csatorna elvesztése halálos csapás az angol hajózás szupremáciájára. Ha az angol hajóknak a Suez-csatorna helyett ismét csak a Cap körülhajózásával lehetne Indiába jutni, ha Egyiptomot és a Suez-csatornát az angolok elveszítenék, ez nemcsak négy-öt héttel hosszabb tengeri utat és ezzel az angol kereskedelem mérhetetlen károsodását jelenti, hanem a legföltettebb angol koronagyarmatnak, az angol hatalom és vagyon forrásának, Indiának az angol uralomtól való elszakadását is közeli valószínűséggé teszi.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Hősi és dekadens lelkek.

Prohászka Ottokár a magyar sajtó, irodalom és kultúra feladatairól kétségtelenül érdekes, mint minden, amit ez a nem közönséges főpap mond. Figyelemreméltóvá teszi mondanivalóit nemcsak az ékesszólásának szuggesztív ereje, hanem feladatának, a modern és a katolikus lélek egybeolvastásának nagysága, különösége és lehetetlensége. Krisztus és a krisztusi misszió, ez Pázmány-egyesületi beszéde szerint az ő kérdése világháborúban és világ-békében egyaránt. Talán ez az egyházi mértékkel mérve kétségtelenül egyéni főpap fellázad minden ellen, ami ma a világon sajtóban, irodalomban és kultúrában a krisztusi szellemmel ellentétes? Tüzes bélyeget süt az uszítók, a gyűlölködők, a kölcsönös megértés, megakadályozóinak homlokára? Prohászka küzdelmet hirdet bizonyos nézetek ellen, amelyek „nem meglátások, hanem elvakulások” s „nem megértések, hanem félreértések”.

Talán ilyen elvakulásnak és félreértésnek tartja a háború, a tömeges gyilkolás örökkévalóságának gondolatát? Az ilyfajta felfogásokat pl.: „a mi vágyunkat a békeesség után nem lehet kielégíteni, de még csak töltögetni sem a nemzetközi állandó békére való kilátásokkal. Alig hihetünk a pacifizmus programjának realizálásában. Nem lehet a béke országát politikára vagy a fajok egyensúlyára s a gazdasági érdekek kimerésére alapítani A népek is fejlődnek, virágznak s hervadnak, erősbülnek s gyöngülnek, tehát vénülnek is s új nemzetek s nemzetiségek vágyódnak helyükre A végesség, amely mindenütt korlátokat szab, az érdekütközés, amely az erők kifejtésének is útját állja, harcot provokál. Azt mondják erre: a kiegyenlítést értelmesen s nem erőszakkal kell végezni; igen: de az erőnek, mely fiatal, több joga van az öreggel s vénhedttel szemben s úgy látszik van joga ... az életképtelennek eltemetésére is!”. A fajok harcának örökkévalósága nyilvánvalóan inkább gumpłowiczi vagy chamberlaini, mint krisztusi gondolat. A krisztusi felfogáshoz közelebb áll egy erősen keresztény szellemű írónak, Friedrich Wilhelm Foerster-nek ez a háborús mondása: „*Erst in der Einigkeit der Rassen wird der universelle Christus in uns geboren*”. De a faji harc örökkévalóságát és szükségességét hirdető antikrisztusi elvakulásoknak Prohászka nem üzenhet hadat, mert az idézett mondások a háborús Prohászkanak, Isten militarizált szolgájának leikéből, a háború lelkéből fakadtak.*

* Prohászka: A háború lelke, 80. o.

Prohászka katolikus férfiakat s lelkileg formás embereket akar nevelni. *Übermenschen*, kik hivatva érzik magukat, hogy ignorálják az isteni mértékek titkait, szerinte „dögiben vannak”. A nietzschei *Übermensch* karikatúrája a köztudatban a *Kraftmensch*, aki előtt erkölcsi szempont nem számít, aki csak a kíméletlen erőt, a hatalmat, a sikert, a tetteket becsüli. Az ilyen *Übermensch* szelleme szól a következőkből: „Renyhe s puha passzivitást semmiféle élet nem tűr el. Épp azért időnként rászorul az erő megnyilatkozásaira: feszülnie, nyújtózkodnia kell, éreznie kell magát”. „Dacára testvéresülésnek s a népbarátkozásnak, kikerülhetetlen az összecsapás az alsóbb s felsőbb fajok közt.” „Ugyanis ki foghatja le a felsőbb, a többet érő ethnikus hatalmakat?” „Néha csakis tettek kellene s csak azok segíthetnek, új nagy tettek, új, világot elváltoztató tettek. Tettek kellene, melyek a prokrusztusi ágyakat szétfeszítsék, melyek a macskazúgos világot, hol minden utca zig-zúg, minden ház kórakás, minden szoba börtön — mondom — ezt a túrhetetlen világot szétrobbantsák és az alakításra és teremtésre szabad tért nyissanak. Ha pedig valaki azt mondja erre, hogy ezek az erők nem méltók az emberhez, mert barbár és kulturrelles hatalmak, melyek nem illenek bele érzéskörünkbe s melyeket inkább szégyenlenünk kell, erre én azt felelem, hogy igaz, hogy nem illenek bele; az is igaz, hogy irracionális hatalmak s ember nem érti meg őket; de hiszen épp ez a különös rajtuk, hogy meg nem értjük s mégis szükségesek s hogy a jobb világ életösztone tör ki a felületre bennük, mely először rontani, rombolni s repeszteni akar, hogy azután az építő s alakító erők léphessenek nyomukba.”

Ügylátszik, *Übermenschek* csakugyan — hogy finoman fejezzük ki magunkat — fölös számban vannak. Nemcsak a lapok vezércikkei, nemcsak a háborús röpiratok hasábjai dagadnak önéretüktől, hanem a vulgárnietzscheizmus ígéit hirdető a Krisztus szolgálói között is feltalálhatók. Mert ezek az übermenschekedő kiszólások nem egy háborús újságíró harcias fantáziájának szüleményei, hanem Prohászka püspök úr lelkéből, a háború lelkéből lelkedzett gondolatok.*

S azoknak az erőknek a műve, amelyek rombolnak és halált szórnak, a püspök úr műveiben legfelsőbb igazolást nyer. Eddig a világháború okának kérdése a legkülönbözőbb feleleteket váltotta ki. Okozóját sokan Angolországban, mások Németországban, némelyek Oroszországban keresték; voltak, akik az angol marinizmusban, voltak, akik az orosz cárizmusban, s akadtak olyanok, akik az egész világ militarizmusában és imperializmusában találták meg. A nyugtalan lelkek megnyugodhatnak, a problémát Prohászka Ottokár megfejtette. A világháború oka nem Grey, nem az orosz cár, nem Európa társadalmi szerkezetének végzetes erői, nem. A világháború oka: az isteni gondviselés. „Kultúránk érzélgős és puha s vallásosságunk is elgyöngül az ideggyöngeségtől. Lelkünk blazírt s az élet értelmét nem igen kutatja. Élvezet, komfort, kényelem kielégíti; legfőbb gondja, hogy pénze legyen s saját kedvét tölthesse. Önző-

* Prohászka id. m. 7. és 9. o.

is s kegyetlen is; testvért nem ismer, sőt zsarol, akit lehet. Hát nem gondolhatjuk-e méltán, hogy az ilyen elpuhult világban a kinnak s szenvedésnek, sőt a háborúnak is valami felsőbb missziója van, nem gondolhatjuk-e, hogy a katasztrófák szélvészében az Isten lelke jár s az tisztítja a miázmás levegőt, hogy az forgatja a harcok szántóekéjével a kultúra bojtortjános és maszlagos ugarát erkölcsi tavaszodás alá? Végigsuhint ostorával, a csatatűz s a szenvedés suhogó lángjaival az istenfeledett s élvezetsóvár emberiségen. Rávág vasbotjával a materialista ideológia kártyavárait, mely lelket nem talál, de nem is produkál; megrendíti az élvezetsóvár antiszociális érzésű társadalmat, mely az emberi lélek mélységeit ignorálta s az életnek eszményéül a kellemet, az élvezetet s a könnyelmű életet állította föl. Kielégült, mámoros lelkeinkbe beledörgi a maga hatalmas Sursum cordá-ját s a puha, érzelgős kultúrát erőteljes hitre s reményre s fölényes lelkületre neveli. Megrendül a föld, a kultúra világa s egy jobb világ kívánczok ki mélységeiből.”* A világháború tehát a földi bűnök büntetése, — így kapcsolódik Nietzsche szelleme az ótestamentumával — hajoljunk meg az Úr akarata előtt. A püspök úr „meglátása” aligha egyeztethető össze Krisztus földi helytartójának, XV. Benedek pápának „megértésével”. A pápa enciklikájából kitűnően a világháború inkább az Antikrisztus, mint Krisztus műve: „Európa legszebb vidékei, a világnak ez a kertje hullákkal és romokkal van borítva”, „Vízen és szárazon testvérvér ömlik”. Ezek a pacifista pápának a szavai. „Valamint a rétkaszáláskor tele van illattal, úgy telik meg a hősök által a világ az Isten lelkével.” Ezek a militarista püspök szavai. Prohászka püspök urat egyízben már idézték Rómába, hogy szakadár nézeteiért felelősségre vonják. Újkeletű meglátásáért nem fogják Rómába citálni. Mert noha kivételesen katolikus szellemű írók műveiben is felcsendül a világháború elítélése és a világbéke energikus követelése — gondoljunk csak Giesswein Sándornak igen tiszteletreméltó írásaira — a pápa felelősségre vonó szavára hatalmas processzióknak kellene Róma felé indulniok, mert a katolikus írók többségének világnézete ma a háború világnézete; hogy Prohászka egy kifejezésével éljünk: „a diadalmas világnézet”.

Az a diadalmas világnézet, amely a háborúban a nagy erkölcsi tisztító tüzet látja. „A néplélek a háború szenvedéseiben megtörve és megalázva finomabb és tisztultabb értékekre lesz képes.” (Prohászka Ottokár: *A háború lelke*, 161. old.) Az a diadalmas világnézet, amely heroikus tettek mellett, minőket nemes emberekből mindig kiváltnak nagy erőfeszítésekkel, élet kockáztatásával járó helyzetek, nem veszi észre a profitvágnak, a nyereszkeskedés örületének tobzódását, a bestialitásnak, az emberből kiütköző vadállatnak a harcok kiváltotta dühöngéseit.

De nemcsak hadseregszállító üzletekben, bankokban, földesurak vásárainál és a harctereken váltja ki a háború a vadállatot nagyobb mértékben, mint a héroszt. A szellemi élet jelenségei is a deka-

* Prohászka id. m. 38-39.

dencia egy csomó tünetét mutatják. A püspök úr Pázmány-egyesületi beszédében kikel egy-két „dekadens”, „eszménytagadó”, „blazírt” ember ellen s az eszménytagadást, a blazírtságot, a dekadenciát nem oly írókban fedezi fel, akik víg halotti tort ülnek a világháború hullahegyei mellett, hanem különösképp oly költőben, akit ez a háború mély szomorúsággal tölt el s akiben eszmények tisztelete mellett egy oly vonást is megtalálhatna a püspök úr, amelyet éppen konzervatív szellemeknek kellene megbecsülni: a magyar irodalmi tradícióknak tiszteletét, a legnemesebb tradicionálizmust. S ezt az író, akinek verseit a Tömb Szilárd doktor filológiai módszerével elemezték lelkes esztétikusok, jelenti fel a püspök úr ugyanakkor, amikor vele szemben felhívja Petőfi és Arany szellemét. Hisz a Tömb Szilárdok, a Rákosiak és Prohászkaák módszerével minden költőt, Petőfit is, minden szempontból, még a forradalom szempontjából is tönkre lehet elemezni. Nem kell egyéb, csak költői képek szó szerinti vétele, hangulatok tudálékos és fontoskodó bírálata. Mert pl. nem cinizmus és a nemzet legszentebb érzelmeinek kigúnyolása, amidőn Petőfi a forradalom napjaiban így énekel: „Kívüled rám nézve nincs élet, nincs világ, Te szövődöl minden gondolatomon át. Te vagy érzeményem mind alva, mind ébren . . .”. Amikor az ország sorsa forog kockán, amikor minden igaz lélek nyelve csak a „haza” nevét hangoztathatja, akkor egy költő minden gondolatát kedvese foglalja el!

De ne tréfáljunk komoly időkben komoly dolgokkal. Az uszítóknak és denúciánsoknak egész kara zúdult fel egy ártatlan vers hallatára és azok, akiknek, hogy Babits szavaival éljünk: „Nem takart seb kell, inkább festett vérzés”, „sebes szavakkal és hangos sebekkel” kiáltanak feszítődmeget és valóban a háború lelke, a háború erkölcsi finomságokat megrontó hatása az, hogy ebben a karban Prohászka alakja is feltűnt, azoknak a karában, akiket kitűnően jellemzett épp a modern kereszténység egyik jeles publicistája, Friedrich Wilhelm Foerster: „*Schwächlinge, deren Selbstgefühl durch unsere neuen Mörser riesenhaft aufgedonnert ist, sodass sie meinen, sie müssten den Mund jetzt 42 Zentimeter weit aufreißen und wer da nicht mitmache, der sei kein Patriot*”. A püspök úr, akinek a művei talán nem is olyan régen indexre kerültek, ha nem is kifejezetten — de csatlakozott azokhoz a 42-es honfiakhoz, akik egy ártatlan költői képért egy egész ember indexre helyezését követelték.

Valóban a világháború nemesítő hatása után nagy probléma az, amit Prohászka beszéde vége felé felvet: „Hol van az az új életerő, az az új teremtő lendület, melytől az új kultúrának kialakítását várjuk?”. Azokban, akik minden erkölcsi eszményt, Krisztust a szentlélekkel egyetemben militarizálták, azokban, akik a világháború szelleme előtt, a világháború lelke előtt lelkükben egészen meghódoltak, azokban, akik előtt győzzön bármelyik fél, a győző máris a diadalmas világnézet, a pusztítás és a háború világnézete — aligha.

Rónai Zoltán

Utóhangok a horvát címerkérdéshez

A világháború kitörése után többé-kevésbé valamennyi hadviselő országban érvényesült a belső béke eszméje. Minden erőt a veszélyben forgó haza megvédésére kell fordítani és ilyen körülmények között bűn lenne az energiarabló belső ellentétek és küzdelmek folytatása — ez volt az a beállítás, amellyel a háborús tömegszuggeráció mindenütt dolgozott. A nyugati országokban, amelyek a nemzeti integrálódás magasabb fokára jutottak, ez a belső béke elsősorban a különböző társadalmi osztályok közötti békét, a szociális békét jelentette. Nálunk a belső béke értelme és jelentése módosult. Magyarországon az elnyomott néposztályoknak felszabadításukért folytatott küzdelme nem töltötte be a közéletet, mint Nyugaton és így a belső béke nálunk elsősorban a nemzetiségi, felekezeti és az ú. n. pártközi békét jelenti.

Ezek közül a legnagyobb fontossággal a nemzetiségi béke bír. Ámbár nem akarjuk a hivatalos optimizmus értékét túlozni, annyit azonban mi is bizonyosnak tartunk, hogy a nemzetiségi irredentizmus elmélete a háború alatt nagyban és egészen csődöt mondott. Legjelentékenyebb nemzetiségeinknek, a horvátoknak, tótoknak, valamint a románok nagy részének korrekt hazafias magatartása hivatalosan is elismerést nyert. Egyébként a nemzetiségi kérdés mint politikai kérdés a háború kitörése után szünetelt — minthogy politikai élet egy darabig egyáltalában nem volt, a gazdasági és kulturális élet terén pedig teljesen a háborús kérdések kerültek az érdeklődés és tevékenység központjába. Vagyis általában bekövetkezett az, amire az entente részéről a legkevésbé számítottak: a nemzeti kérdés Magyarországon a háború alatt nem fokozott, hanem erősen csökkent jelentőséggel bírt.

Egészen más kérdés azonban, hogy a viszonyok ilyen alakulásának milyen tartósságot lehet tulajdonítani. Amilyen téves volt ugyanis a nemzetiségek háborús magatartására vonatkozó régebbi pesszimizmus, épp oly jogosulatlan lenne e tekintetben a háború utáni időkre vonatkozólag túlzottan optimista reményeket táplálni. Világos ugyanis, hogy az a körülmény, hogy a háború nagy közös élménye közelebb hozott bennünket nemzetiségeinkhez és hogy a közeledést azelőtt nagy mértékben gátló irredentista elmélet lidércnyomása szertefoszlott, magában véve nem jelentheti a nemzetiségi kérdés megoldását — hanem csupán azt, hogy a megoldás lelki előfeltételei tekintetében javulás állott be. Előrelátható, hogy amennyiben a háború után minden a régiiben marad és ismét valóra válik a *plus ça change, plus c'est la même chose* elmélete, a nemzetiségi béke nem lesz fenttartható, ép úgy, mint az — egyébként már ezidőszert is meglehetősen diszkreditált — társadalmi béke sem, ha a háborús állapotokkal igazolt kényszerrendszabályok megszűnése után ugyanolyan gazdasági és szociális viszonyok fognak visszatérni, mint amilyenek a háború előtt az osztályharcot létrehozták. És az is egészen világos, hogy a demokrácia jövő fejlődése csakis oly módon mozdítható elő, ha biztosítjuk azokat a feltételeket, amelyeket a háború

előtt a demokratikus fejlődés alapfeltételei gyanánt ismertünk fel — és ezek között első helyen áll a kölcsönös méltányosságon és szerves demokratikus reformpolitikán alapuló tartós nemzetiségi béke. Ilyen szempontból nézve, a nemzetiségi kérdés nem szűnt meg a magyar demokrácia egyik legfontosabb *Zukunftsproblem*-ja lenni, amelynek a háború alatti alakulását és a háború utáni kilátásait éber figyelemmel kell kísérnünk.

Nagyobb érdeklődést e tekintetben eddig csak a román és a horvát kérdés váltott ki. A románokkal való tárgyalások — hogy kül- vagy belpolitikai okokból-e, arra most nem térünk ki — tudvalevőleg már a háború előtt megindultak. Ámbár pozitív eredményre és jelentősebb, szerves reformokra nem vezettek és sem a magyarországi román körök, sem a romániai politikusok — beleértve a magyar, helyesebben németbarátokat is — az elért engedményeknek nem tulajdonítanak komoly jelentőséget, viszont el kell ismerni, hogy a közvetlen és barátságos jellegű eszmecsere folytatása, valamint a kormány részéről bizonyos konciliánsabb magatartásra való hajlandóság a múlttal szemben haladást jelent.

Ami a horvátokat illeti, ismeretesek azok a dicshimnuszok, amelyeket a hadvezetőség és a magyar politika vezető körei az ő hősiességükről elzengtek. De — úgy látszik — a horvátok nem érték be dicséretekkel és minél tovább tart a háború és válik a háborús állapot pseudo-normális állapotá, annál kifejezettebben tér vissza a horvát közjogi ellenzék a háború előtti elvi álláspontjához és sérelmi politikájához. A sérelmi politikának anyaga mindig akad, így néhány hónappal ezelőtt a Pénzügyi Központ, a közelmúltban pedig a címerkérdés, valamint a horvát bán közjogi állásának kérdése. Amikor e sorokat írjuk, a túlzó sovíniszta horvát ellenzék gravaminális szónoklatai a szaborban még nem értek véget — lényegileg azonban a nehézségek eloszlottaknak tekinthetők. A kérdés előreláthatólag egyelőre lekerül a napirendről, még pedig — örömmel regisztráljuk — a magyar és horvát körök kölcsönös konciliáns magatartása folytán. Ámde ez alkalommal sajnálattal kell konstatálnunk azt a helyzet magaslatán egyáltalában nem álló magatartást, amelyet a magyar sajtó és a magyar ellenzék egy része éppen a horvát kérdésben tanúsított. A sovínizmus e megnyilvánulásai párhuzamosan mutatkoztak a nemzeti gravamenes és osztrákellenes kuruckodás szellemének föléledésével, amelyet tulajdonképpen a miniszterelnök idézett fel azon törekvésből, hogy a harctéren küzdő, de politikailag éretlen magyarságot ne egyéni-közjogi jogosítványokkal, hanem általános közjogi vívmányokkal és bizonyos misztikus és részben képzeletalkotta centralista áramlatok letörésével jutalmazza — de amely szellemtől most, hogy az, Urmanczy és gróf Károlyi Mihály beszédei után igazán reális, de neki kellemtlen irányba kezd terelődni, ő maga hőkken vissza a legerősebben.

A sovíniszta szellem újraéledésének különösen sajnálatos jelenségei voltak azok a heves támadások, amelyeket úgy a sajtóban, mint a parlamentben az ú. n. horvát szeparatisták törekvések ellen intéztek. E sorok írójától távol áll, hogy bármilyen, az állam integritása ellen irányuló szeparatisták törekvés számára kíméletet reklamáljon.

Viszont azonban kötelességünknek tartjuk, hogy elítéljük azokat az áramlatokat, amelyek a Magyarország jobb jövőjéhez elengedhetetlenül szükséges tisztességes nemzetiségi béke és méltányos nemzetiségi politika örvendetesen kialakulófélben levő lelki előfeltételeit eleve le akarják rombolni. És — visszagondolva a háború előtti időkre — különösen a délszláv kérdés tekintetében kell minden elfogult és rövidlátó szűkkeblűséget megbélyegeznünk, mert a délszláv kérdés megfelelő körülménnyel történő rendezése elsőrangú fontossággal fog bírni úgy a magyar, mint általában az európai demokrácia szempontjából a háború után is. Nem szabad túrni, hogy a jövő délszláv politikájának irányítása ismét politikai dilettánsok kezébe kerüljön.

Vajda Mihály.

A világháború jóslatai

A komoly német gondolkodás természetrajzához tartozik, hogy akármily ephemer értékű jelenség merüljön is fel, azonnal akadnak olyanok, kik megfelelő alapos készütséggel a dologgal érdemben foglalkoznak, azt pro és contra kellőleg megtárgyalják, lehetőleg a végére járnak s egy-kettőre az ügynek egész kis irodalma támad.

Hogyne foglalkoztatták volna hát Némethon egyes misztikusabb hajlandóságú elméit mindama jóslatok, melyek bár különböző korszakokban s különböző módon jöttek létre, valamely irányban mégis vonatkozásba hozhatók a mai világháborúval, amennyiben annak keletkezésére, befolyására vagy végére lehet belőlük következtetni. Főleg persze az „okkult tudományok” apostolai igyekeznek az e kérdések iránt való általános érdeklődést a somnambulizmus, sőt a már régen halottnak hitt astrológia híveinek gyarapítására felhasználni.* Így pl. Franciaországban külön e célra létesült havi folyóirat tartja számon a jóslatok bekövetkezését.

Mind e jóslatok azonban — mint az némi megfigyelés alapján megállapítható — egy közös nagy hibában szenvednek, még pedig abban, hogy rendszerint persze kedvező tartalmuk csupán addig tud megnyugvást nyújtani, míg esedékességük be nem következik; mert ekkor mindjárt kitűnik az a sajnálatos tény, hogy mi sem áll egymástól távolabb, mint a jóslat s a valóság. Kezdve így a galíciai zsidó csodagyerektől, ki hathetes korában jósolta a világháború végét zsidó újévre, egészen a kabbalisztikus alapon álló számvirtuózokig» kik az 1870/71-ben lefolyt német-francia háború adatai mintájára, a mostani háború végét pontosan 1915 november 11-ére állapították meg, sorra kudarcot vallottak a XX. század látnokai.

Mondhatnók ugyan azt is, hogy az, aki ma jövendőmondással iparszerűen foglalkozik, már *eo ipso* magán hordja a megbízhatatlanság bélyegét, mert hisz akkor egyebet sem kellene tennie, mint pl. a tőzsdén csak egyik napról a másikra megjövendölni egyes árfolyamok

* Pl. *Der Weltkrieg 1914 in der Prophetie* von A. Grobe-Wutischky vagy *Der Weltkrieg 1914-1915 im Lichte der Prophezeiung* von R. Gerling, stb.

hullámszását, hogy rövidesen a többszörös milliomosok között helyet foglalva, szakíthasson a jövőbelátás mindenestre kétesebb megélhetést nyújtó mesterségével.

Mindenestre azonban tagadhatatlan, hogy vannak az emberben egyes lelki jelenségek, melyeknek fizikai és mondhatjuk mechanikai összefüggése még eddig nem tisztázódott annyira, hogy jogunk legyen az általuk előidézett — nagyrészt pathologikus — tünetények egyszerű tagadására. A pontos megfigyelés, nyomozás és kutatások egész sorára lesz még szükség, hogy megállapíthassuk, vajjon a véletlenen kívül van-e egy legalább is annyira konkrét alap, melyen e tünetek létrejötte a szigorú kauzalitás elvén magyarázható volna.

Vizsgáljuk meg mindenekeelőtt, hogyan volna ez lehetséges? Szükség volna ugyanis arra, hogy a jövőbelátó — ha csakugyan komoly jóslatról volna szó — a jövő időrendjében egymás után és egymásból következő okokat olyképp tudja számontartani és egybefoglalni, hogy azokból világosan megépíthető legyen a kérdéses dolog várható fejlődése. Némi meggondolás után be fogjuk látni, hogy a számtalan egybefűződő okozat követése természetszerűleg teljesen lehetetlen. Az okozatiság hálózata oly bonyolult és szövevényes, hogy annak realitása csakis a tényleges létrejövétel alkalmával állapítható meg, de előre — a sok váratlan eshetőség miatt — soha: a nagy Véletlen útjai kiszámíthatlanok.

Némi kombináló képességgel ennek mindennap találhatjuk példáját. Így pl. ki lehet mutatni a szoros kauzális nexust azon eset között, hogy valakit ma egy épülő házról lezuhanó deszka halálra sebez s ama esetleg harminc év előtt, az ország egész más részében történt dolog között, hogy egy iparosember történetesen a templomba téved egy vasárnap délelőtt, ahol elhatározza, hogy az ott meglátott leányt nőül veszi. A nő kissé könnyelmű, e természete átöröklődik fiára, kiből később pallér lesz éppen ama bizonyos házon: s az ő révén megtörténik a szerencsétlenség. Éppen így bizvást állíthatjuk, hogyha Grey valamely szülőjétől nem örökölte volna hideg üzleti szívtelenségét, ha Poincarét egy szigorúbb cenzor az ügyvédi vizsgán végleg elbuktatja, vagy a szerajevói bombák készítője egy csipetnyivel kevesebb vegyszerrel készíti pokolgépét, — ha a háború egyszer mégis kitört volna, a mai eseményekkel azonosan azonban semmiesetre sem játszódott volna le.

Szó sincs róla, ha volna oly univerzális szellem, mely egy adott pillanatra nézve minden erőt ismerne, mely a természetben működik s mindama dolgok jelen állapotát is ismerné, melyek benne léteznek, hacsak egyébként képes volna ez adatokat analízisnek alávetni, számára semmi sem volna bizonytalan, tekintete előtt megnyílnék a jövő s feltáruna a múlt. Erre azonban emberi elme — még abnormális állapotban sem képes.

Dubois Reymond, a hírneves német tudós vetette fel 1872-ben, a természeti megismerés határaitól beszélve, azt a kérdést, nem lehetne-e a világban történő minden folyamatot egy általános matematikai képlettel kifejezni, ú. n. szimultán differenciális egyenletek egy bizonyos rendszerével, amelyből a világrban lévő minden egyes

atom helye, mozgása, iránya és sebessége minden időpontra nézve megállapítható volna. Úgy hogy ha e világrépletben a „t” értékét — ∞ -nek vesszük, a dolgok titokzatos őállapotának képe tűnnék elő, ha pedig pozitív irányban növelnők a „t”-t, ez a jövőben történendő minden folyamat állapotát rögzítené meg.

Annak, ki e képletet fel tudná fedezői, az egész világ, minden eseményével együtt csakugyan egyetlen nagy valóság képében mutatkoznék. Sajnos azonban annak felállítása eddigelé még csak a fantasztikum birodalmába tartozik. Egy ily, a múltba látó s a jövőbe hatolni tudó szellemnek gyöngye képét ugyan megtalálhatjuk az emberi tudományban, melynek feladatát a nagy chemikus, Wilhelm Ostwald főleg abban állapítja meg, hogy általa a jövőbe látni tudjunk, illetve lehető pontossággal tudjuk bizonyos események lefolyását előre megjósolni. Kétségkívül ott, ahol aránylag kevés tényező működik közre bizonyos folyamat létrejötténél s e tényezők minden irányban kellőleg ismertek, a tudomány jósló hatalma csodaszámba menő eredményeket tud felmutatni, mint pl. az asztronómiában, hol úgyszólván percnyi pontossággal számítható ki, hány évtized múlva fog valamely üstökös a világűr mélységeiből ismét felbukkanni az égbolt egy bizonyos pontján. Ez azonban természetesen mindig csak *caeteris paribus* érvényes, mert amint valamely előre nem látott zavaró momentum lép fel, ez fel-döntheti az egész számítás helyességét.

Eképpen pld. a hét napjait egy-egy papírszeletkére írva, 1:7 arányában tudnám meghatározni pl. halálom napját; a hónapra nézve a valószínűség már 1:12, az évre nézve legalább is 1:50, míg ha „sorsom könyvének” minden részletét akarnám megtudni, ez már csak az 1: ∞ arányszámában volna valószínűvé tehető, vagyis teljesen lehetetlen feladat.

Nézzük most már, milyenek azok a jóslatok, melyek bár néhány száz évvel ezelőtt keletkeztek, mégis állítólag a mai eseményekre vonatkoznak. A legfőbb autoritás, melyre a jóslótudomány hívei támaszkodnak: Nostradamus Mihály a XVI. században élt francia-zsidó orvos iratai. E jóslatok 4 soros strófákból, ú. n. quatrain-ekből állanak, melyekből 100—100, ú. n. centuries-be van csoportosítva s az 1555-től 3797. évig történendő eseményekre vonatkoznak. A bökkenő azonban abban rejlik, hogy a mester „nehogy jóslatai túlvilágosak legyenek s ezáltal tévedésekre, bajokra adjanak alkalmat”, a quatrain-eket nem időrendben sorakoztatta, hanem összevissza keverte, úgy hogy nem állapítható meg, melyik milyen időre vonatkozik, hanem úgy kell azokból kiválogatni ama sorokat, — melyek éppen a mai helyzetnek leginkább megfelelnek. Ilyképpen állítólag már néhány jóslata bekövetkezését lehetett pontosan megállapítani. A mai háborúra főképp a következő quatrain vonatkoztatják:

Albion royne de la mer,
Alors qu'ire montaigne de l'air
Cloche en canon, navir en cloche,
Disè que la dernière heure approche.

Ez ófrancia nyelvű strófa jelentése: „Anglia, tengerek uralkodója, — midőn a levegőhegyek megindulnak s a harangból ágyú, a

hajóból harang lesz, — következnek el az utolsó óra.” Ennek értelmét pedig arra magyarázzák, hogyha a Zeppelinek (léghegyek) s a tenger-alattjárók (haranghajók) kora bekövetkezik, vége Anglia tengeri hatalmának. Ugyancsak Anglia hatalmának letörését jósolnák meg II. cent. 68. quatr. eme sorai:

De l'Aquilon les efforts seront grands:
 Sus l'Océan sera la porté ouverte:
 Le régne en l'Isle sera refeingrad,
 Tremblera Londres par voi e decouverte.

Ha a sas (Németország) nagy erőlködést visz véghez s az Óceánon nyitva lesz a kapu (Szuez), visszafejlődik a sziget (Anglia) hatalma s London reszketni fog a nyitott szárnyaktól (repülőgépektől). Tényleg vannak tehát oly strófák, melyekbe a mai eseményeket némi jóakarattal bele lehet magyarázni, de viszont vannak, kik magát a strófák hitelességét tagadják, azt állítván, hogy ezek a könyv régebbi kiadásából hiányzanak s csak újabb hozzáfűlések.

Messzire vezetne mind a többi vaticinium (lehmini, bambergi stb.) felsorolása. Leginkább említésre méltó még „a nyírfa melletti utolsó ütközet” jövendölése. Németország különböző vidékein ugyanis már századok óta van elterjedve egy „nyírfa melletti csata” legenda, mely szerint az igaz ügyért való nagy harcban itt lesz az utolsó igen véres, nagy áldozatokkal járó ütközet, melynek lezajlása után azonban az örök béke fog leszállani a földre. Egy nyírfa mellett fog állani a császár s onnan fogja intézni a csata sorsát, melyet fehérbe öltözött katonái fognak megvívni a döntő győzelemért.

A XVII. és XVIII. században már egynéhány csatára igyekeztek e jóslatot alkalmazni, de még mindig várják az új, az igazi konstelációt, melynek bizonytalanságát a mostani világháború végével kell bekövetkeznie. S el lehetünk készülvén rá, hogy ha a németek utolsó győzelmes csatája lezajlott, mindjárt akadni fognak olyanok, kik e jelekre támaszkodva be fogják bizonyítani, hogy a császár eme bizonyos ütközet lefolyása idején — nyírfából készült asztal mellett ült a főhadiszálláson s a jóslat másik része is „szóról-szóra bevált”, mert hisz a katonák valamennyien — egyenruhájuk alatt — fehér alsóruhában harcoltak!

Margittai Rikárd.

KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK.

Emberi földrajz (Czirbusz Géza: *Anthropo-geografia. I. rész. A föld felületi formáinak hatása. Budapest, Franklin-Társulat, 1915. 128 l Ára 2 K.*)

Még 1887-ben jelent meg Ratzel Frigyes *A föld és az ember* c. művének fordítása Simonyi Jenőtől, az Akadémia kiadásában. Azóta sokat fejlődött ez a tudomány külföldön, szerves kapcsolatba lépett a társadalomtudományokkal, de nálunk nagyobb összefoglaló munkát nem termelt. A budapesti egyetem geográfiai tanárát, Czirbusz Gézát, nyelvi, történeti és földrajzi ismeretei egyaránt alkalmassá teszik ilyen munka megírására.

Sokan hiszik, hogy az anthropogeografia megalapítója Ratzel Frigyes. Wagner szerint azonban (*Lehrbuch der Geographie, 1908, 731. 1.*) „Ratzel Frigyes érdeme az, hogy az újabb időben az első kísérleteket tette abban az irányban, hogy a földrajz metodikájának ezen nyilvánvaló hézagait rendszeresen kitöltse s az anthropogeografia területét a szomszédos tudományokkal szemben elhatárolja s az általános földrajz kereteibe beillesse”. Ratzel érdeme a módszer megállapítása és a tudomány elhatárolása, vagy ami egyre megy, tudománnyá fejlesztése, de nem a vizsgálatok megindítása. Czirbusz rehabilitálja is Kohlt, akinek forgalmi geográfiája keltette fel először Ratzel fiatal lelkében az anthropogeografia gondolatát.

Kétféle irány uralkodik az anthropogeografiában. Az egyik csoport hangoztatja az ember és a természet között fennálló szoros kapcsolatot. A környezet, a klíma, szóval külső fizikai hatások működnek közre a fajok, népek kifermálásában, vagyis az ember a természeti törvények hatása alatt áll. Mások szerint viszont az ember teljesen független a fizikai környezettől: egyrészt a szellem, másrészt a faj sajátosságai hordják magukban a különböző embercsoportok gazdasági, történeti és földrajzi fejlődésének titkát. Gobineau például azt mondja: „A fehér faj lakott volna bár a sarki jégmezők közepén, vagy az egyenlítő tűzsugarai alatt, egyképpen a műveltség gazdája lenne. Minden eszme, cél, törekvés ott összpontosulna s nem lenne semmi természeti akadály, mely a legtávolabbi terményeknek, árucikkeknek tengereken, folyókon és hegyeken keresztül való odajutását megakadályozná”.

Czirbusz a „fajiságnak”, az ember „mentalitásának”, „saját erejének” híve, ez hatja át könyvét. Ki kell küszöbölni szerinte a geológiát a földrajzból, mely nemcsak Ritter, Reclus, Richthofen és Ratzel idejében játszott nagy szerepet, hanem még manapság is. Richthofen hangsúlyozta, hogy a geográfia feladata a felületi formáknak létrejöttét megmagyarázni, amit Ratzel azzal toldott meg, hogy

nem a „miként” s a „hol” kérdését sürgette, hanem a „honnan” s „miből” kérdését. Egyébként Ratzel műve második kiadásában már azt is említi, hogy „az eszességnek, az ember mentalitásának megjelenése a geológiai korok után Földünkön olyan jelenség, melyhez fogható, eredményeiben kihatóbbat nem találunk az élőlények fejlődésmenetében”.

Czirbusz anthropogeografiájának első kötete a föld felszínének fizikai hatását tárgyalja az emberre. Ez a geográfiai fenomenológia, ható jelenségek tudománya. A geográfiai tényeket Brunhes szerint a tenger, a szigetek, sivatagok, erdők, magas hegyek alkotják, a Nap, víz, szél és ember erőivel. Hatásuk folytonos és mindig változó. Ratzel három csoportba foglalja ezeket a hatásokat: a) statikus hatásokra, melyek az emberek tetteit irányítják, pl. a völgyek iránya a forgalmat, hegyek, síkságok elrendezése a sztratégiát, települést stb.; b) mechanikai hatásokra, melyektől az emberek cselekvésmódja függ; pl. a vidék jó termőföldje, vize, klímája, erdőben vagy községben való gazdagsága; Richthofen ezeket a lakóhely felszerelésének nevezi; c) távolhatása oly erőknél, melyek az emberiség vagy fizikai világ egységénél fogva váratlanul jelentkeznek. Például: a bronz feltalálása kiszorította a kőbaltákat s módot nyújtott erdők kiirtására; a hunok mozgolódása, a Tarim medence befűvése népvándorlásokat hozott létre; a burgonya és a tengeri behozatala megváltoztatta a népek ételmezését. Czirbusz hozzájuk veszi a geográfiai teret és magának a helyzetnek geográfiai mérlegelését is.

Igen fontos a terület és népesség számereje a geográfiában. Enélkül nincs geográfiai megértés. De nem szabad a geográfiai terek nagyságát tartalmasságukkal felcserélni. Skandinávia 770.000 km²-nyi félsziget, nagyobb a magyar-osztrák monarchiánál, de csak 8 millió embert bír eltartani, monarchiánk pedig 53 milliót. Elenyésző kicsiség monarchiánk 670.000 km² területével európai Oroszországnak 6 millió km² nagyságához és 130 millió népességéhez képest, de tartalmasabb népeinek munkaereje, mert monarchiánk külső kereskedelme majd akkora, mint Oroszországé. Rómának kitűnő politikai tehetsége volt ahhoz, hogy össze tudta tartani imperiumában a Földközi-tenger kereteit. Elégtelen tehát a geográfiai tér kedvező természeti felszerelése, miként Richthofen tanította, mert fajtság is kell hozzá, hogy természeti vidékből politikai ország, birodalom legyen vagy maradjon. A kultúra megmaradhatására ember kell, ki a kultúrát megérti és fenn is tudja tartani eszével és erejével. Más szóval az ember mentalitása nagyobb erő a plasztikai formák kedvező adottságánál.

Hiába a tenger sok vize, az ember nem nyugodott, míg forgalmi eszközre nem talált a tenger megfűkezésére. Amint a Szahara leküzdhetetlen akadály és igazi elválasztó víztelen tengerfenék volt Európa és Afrika között a ptolemeuszi császárok idejéig, míg a tevék meg nem honosították, így az óceánokkal sem bírt volna az ember gőzhajók nélkül. De amely nép vagy emberfajta szárazföldön megtalálta másképp enivalóját, abból nem lett hajósnép; például keltákból, törökökből, bármily gazdag volt csipkés szigetekben hazájuk. A világ leghatalmasabb tengeri államának, az angolnak hajóin a háború előtt több volt a skandináv, néger, hindu, német matróz, mint az angol.

A németek és hollandok pedig, bár rossz partjaik és kikötőik vannak, mégis kiváló hajósokká lettek. Szóval, sohasem a természeti fölszerelés kínálata magában volt az ember oktatója, hanem a természeti előnyök felismerése.

Czirbusz „fajerőnek” hívja azt, amivel az egyik emberfajta (pl. a fehér ember), nemzet a másik fölé kerekedik. A fajerő független a felületi konfigurációtól. E fajtabéli szupremáciához kettő kívánatik: a) a helyzet és a geográfiai konjunktúrák felismerése; b) az egyének természeti és társadalmi kiválogatása, mely a jobbnak, az életrevalóbbnak prosperálását biztosítja (nem a Lamarck-Darwin-féle fejlődéstörvénynek érvényesülése-e ez?) akár tudatos erkölcsi neveléssel s okos politika segítségével, akár fizikai ellenállással, háborúval ha kell, mely az élehetlent elsöpri az útból s a minden tekintetben erősebbet tolja a történeti arénára. Egyéniség, talentum, értelmesség, munkakedv és munkabírás s a nemzedékek tudatos szoktatása ehhez, szóval természetűen történelmi nevelés szükségese a fajerő kialakítására, Erős nemzet túlteszti magát hazája rossz geográfiai alkotásán vagy helyzetén, sőt Driesmans szerint a geográfiailag kedvezőtlen helyeken mutatja meg életrevalóságát. Pl. a német gyöngén termő földjével elsőrangú földművelő állam lett, rossz partjainak ellenére kereskedelmi, ipari és tengeri hatalmat teremtett, melynek birtokában szembe szállott szomszédaival, kik meg akarták közbeneső helyzetében fojtani. Tehát, ha az ember függ is a földtől, függ egyszersmind mindattól is, amit maga alkotott ezen a helyen. Ha már az első lakosok kiszemelték a helyet, a földrajzi tényezők és az ember által végzett földrajzi munka együttesen gyakorol hatást a következő nemzedékre. Az összefüggés nem olyan egyszerű, az ember a természeti környezetbe nem csupán úgy illeszkedik bele, mint e környezet eredeti sajátosságainak függvénye, hanem egyszersmind mint függvénye az emberföldrajzi tényeknek, melyek választását és tevékenységét irányítják (Arcari).

Másrészt azonban Czirbusz szerint a fajiságnak nem szabad oly feltétlen hatalmat tulajdonítanunk, hogy a klímahatások miattuk teljesen kiküszöbölhetőek. Hiszen a földön élünk, attól el nem szakadhatunk, a szerves világ életköréhez tartozunk.

A földünk fölszínét módosító különböző fizikai-földrajzi tényezők mellett működik még földünk felületén egy másik fontos módosító tényező is, mely kétségkívül — ha nem is nagyság, de eredmény tekintetében — fölülmúlja valamennyit: ez pedig az emberiség, ez az 1600 millió folytonos tevékenységben működő és állandóan szaporodó embertömeg. Földünk felületének igen nagy részét egész bátran lehetne „emberi felszínnek” nevezni. Az emberföldrajz a legegyszerűbb és legvilágosabb módon úgy határozható meg, mint ennek az emberi felszínnek, vagy még helyesebben, bolygónk emberi szempontból való vizsgálatának tudománya (Brunhes).

Ha a részletekben nem is értünk egyet mindenütt, általános-ságban várton várjuk az anthropogeografia következő, II—IV. köteteit, mert általuk a magyar tudományosság, a magyar geográfiai irodalom gyarapodását reméljük.

Horváth Károly

Szibíria őslakóiról (*Aboriginal Siberia; A study in social anthropology, by M. A. Czaplicka, with a preface by R. R. Marett. Oxford, University Press 1914, XIV, 374 l.*)

A szerző, lengyel nő, a szibíriai benszülöttekről szóló, rengeteg ethnographiai irodalmat összefog és egyöntetű kézikönyvbe öntötte. Vállalkozását különösen is megokolja, hogy egyfelől az e téren jelentős kelet európai (lengyel, orosz, szibíriai) tudósok munkái nyugaton nem igen ismeretesek, másfelől az átrostálandó anyag egyenlőtlen értéke s aránytalan arányai is régen reklamálják a tények megrögzítését és a csak teljes összeállításból adódó kritikát. Könyvünk mindkét szempontból helyt áll. Az elsőt nemcsak maga a munka szolgálja, sokszor már túlzottan lelkiismeretes adatösszesítéseivel és véleményregisztrálásával, hanem különösen értékes bibliográfiája is (331—351. l.), mely nevezetesen az orosz munkákat érintő részében ezentúl hézagpótló lesz minden szibíriai, sőt finn-ugor folklore-kutatónak is. A második szempontból tipikusan „hű” könyv e munka, mely jellemzően óvakodik kellőképp fel nem tört utakra lépni. Így — mivel a szibíriai folklore anyaga egyáltalán nem mondható érettnak — nagy része hivatkózásoktól vitt descriptio, a kodifikálás külsőséges elrendezésével.

A modern folklorisztikus munkákban elengedhetetlen ethno-geografiai tájékoztatás után (ma sokak szomorú érdeklődésére is számíthat!; 1—22. l.), két főrészen a szociológiai (23—165. l.) és vallási (166—306. l.) kérdéseket tárgyalja, melyekhez, külön fejezetbe csapva, az ú. n. „sarki hysteriáról” szóló fejtegetései csatlakoznak (307—325. l.). Egyes — főleg a szociológiai — részletek tárgyalása szomorúan mutatja a szibíriai folklore-kutatás egyenlőtlen és általán elmaradt állapotát. A társadalmi organizáció tárgyalásánál ugyanis kénytelen a szerző a születés-házasság-halál kategóriáknak felsoroló kitöltésével beérni, minden elillesztő és továbbvivő érdemét abban merítve ki, hogy mindég határozottan külön tartja az ó- és új-szibíriai népeket. Bár ez a megkülönböztetés — minthogy a problematikus-zavaros származási kérdést aligha viheti előre — főleg vallási szempontból nagy fontosságú (az új-szibíriai törzseket lényegesen befolyásolták a fejlettebb ázsiai vallások!), betartása, e két kategóriának — primitív társadalomban oly szoros — egymásbafonódása miatt, itt is csak hasznos lehet. De mennyi vár itt még munkás kézre! A születés-házasság-halál újabban oly gondosan munkált „európai” irodalmához, mely a görög-római hagyományt sok sikerrel közelítette és egyeztette a legkülönbözőbb természeti népek hitéhez (csak Samter könyvére utalok*), innen még semmi hidat nem látni!

Jobban állunk a vallási téren, hol a nagyobb előkészítettség több önállóságot enged szerzőnknek. A probléma itt az, hogy a „megszállottság” uralkodó vonásának címén némely tudós a shama-

* E. Samter: *Geburt, Hochzeit und Tod*. Ismertetem *Ethnographia*, 1912, 58—61. l.

nizmus neve alatt általán a primitív népek magico-religiosus életét érti, míg mások sokszor Észak-Ázsia speciális vallási alakulatának tekintik, melynek sehol a világon nincsen mása. Hogy Cz. a középutat választja és, igazságot szolgáltatva a helyi típusok sajátosságainak, a speciális forma kialakulásában más népekével közös elemeknek is juttat szerepet, ezt — Marett-tel (v. ö. Előszó, VII. 1.) ellentétben — nem volnék hajlandó oly határozottan szerző érdemének elismerni, miután a finn-ugor kérdések partjáról is esett már errefelé nem egy pillantás. Ha nem is önállóknak, mindenesetre eléggé újnak és főleg érdekesnek tartjuk azonban a shamanizmus és a nemek viszonyának kérdését (különösen 243 — 255. 1.), mind a női shamanok feltett elsődlegességének, mind a shaman nemiségének tekintetében, bárha Cz. „szociológiai” megoldásával (253. 1.) nem is tekinthetjük a dolgot elintézettnek. E felfogás szerint ugyanis a shamanok, tekintet nélkül nemi életük abnormis vagy normális voltára, társadalmilag sem a férfiak, sem a nők osztályához nem tartoznak, hanem külön harmadikat alkotnak: a shamanokét, melynek speciális, úgy férfi mint női jelleget magukon viselő tabui vannak. Egyébként a shamanizmusról és a shamanról nem igen tud újat mondani. Ami vallásra tartozó feljegyzése még ezen kívül van: az isten-, szellem- és lélek-hit vagy a legkülönfélébb ceremóniák köréből (256—306. 1.), még inkább beillesztetlen és rendezésre váró adatfoszlányok csoportosítása.

A könyv kétségkívül legeredetibb része az ú. n. „sarki hysteria” speciális kérdésének fejezete. A problémát már Steller, Krasheninikoff, Gmelin és a finn-ugor kutatók előtt jól ismert Pallas régebbi munkái is érintik, de részletesebb adatokat az újabbak: Bogoras, Maak, Sieroszevszki, Priklonski, Schrenck, Pilsudski, Kharuzin, Whitney és főleg Jochelson szolgáltatnak. Az adatokból világos, hogy e gyűjtőnéven különféle nervózus betegségek értendők — a „hysteria” elnevezés jogossága ellen kételyei vannak Cz.-nak (324. köv. 1.) —; főfajjai: a menerik (ideges-epileptikus roham görcsökkel, trance-szal, üvöltéssel, énekléssel vagy tánccal) és ämürakh (omurax, meriak; látható vagy hallható jelenségekre önkénytelenül reagáló, utánczó mozdulatoktól jellemzett ideges affectio), azután: az alvásközben éneklés, vaginizmus, melancholikus halálvágý és valami lidércnyomás féle, melyet Bogoras ír le (315. és köv. lapok). Igen helyesen állapítja meg Cz., hogy számos szimptoma megvan európai hysteria esetekben (kár, hogy a középkori „járványok”-kal bővebben nem foglalkozik), ami a „sarki” jelző jogosságát mindenesetre megingatja, míg a nálunk ismeretlen ämürakhot, az utánczó mániát, a maga jellemző szimptomáival (tudattalan utánczás, mozdulatok, kiáltások) az egyenlítő táji Maláj- (Malakka-) félszigeten, hol latah-nak nevezik, Sir Hugh Clifford figyelte meg és írta le 1898-ban. Minthogy egyéb egyenlítővidéki tájak (Amerika, Afrika, Melanézia) nem mutatnak fel ehhez hasonlókat, úgy látszik a „sarki”-nak „végletes klímáktól okozott hysteriá”-ra való átkeresztelése se fedné a lényegét s így jut Cz. arra a mindenesetre valószínű feltevésre, hogy az ämürakh-latah a mongol faji jelleggel van állandó és okozati összefüggésben s a klímái végletek csak fokozzák eshetőségét.

A már érintett bibliográfián kívül néhány felhasznált szerzőnek a tudományra sokszor igen fontos életrajzi adatai, a speciális, idegen terminusok glosszáriuma, derék index, jó — bár kissé rendszertelenül adott — fotográfiák (16), végül két térkép teljesítik e kötetet a szibíriai folklóre nélkülözhetetlen corpusává. *Marót Károly*

A zsidóság jövője (*John Foster Fräser: The Conquering Jew. London: Cassel & Co. 1915. 304 I.*)

Disraeli *Conningsby* című regényében azt mondja, hogy Európában bárhova megy az ember, mindenütt vagy a nyílt színen vagy a kulisszák mögött a zsidókat találja. Ők uralkodnak a világon, mert az ő kezükben van a pénz, ők a kormányok tanácsadói, sőt kikeresztelkedett zsidók formájában ők a kormányférfiak s diplomaták. Ezt mondja Fräser könyve is, de nem regényben, hanem elmefuttatás formájában, mely éppen ezért adatokkal támogatja azt, amit mond és nem elégszik meg az állítással.

Fräser a zsidóknak ezt az uralmát azzal indokolja, hogy a zsidó nélkül nem lehet meg semmi. A zsidó kizsákmányol ugyan, de egyúttal kizsákmányolt is. Mégis ő mindennek ránézve könnyebb végét tudja megfogni, mert a zsidónak megvan hozzá a tehetsége, hogy mindig előnyhöz tudjon jutni.

Ez a tehetsége a kereskedelemben és általában a gazdasági életben érvényesül. Minden nagyobb vállalatnak legalább részben zsidók a vezetői. Innen van, hogy a zsidók közül aránytalanul több a milliomos, mint a nemzsidók közül. A világ összes, 4000-re tehető milliomosa közt 125 zsidó nevű, mondja Foster. Így aztán, bár számuk jelentéktelen, *but their influence in the affairs of the world is colossal.*

Az Egyesült Államok rendkívül nagy és gyors gazdasági fellendülését a zsidóknak tudja be, akik az utolsó tíz év alatt 932.000-nyi számban vándoroltak be oda. E tekintetben kifejtett nézete azonos Werner Sombartnak néhány év előtt megjelent könyvében (*Die Juden u. d. Wirtschaftsleben*) foglalt véleményével, aki a kapitalisztikus szellemet és a zsidó szellemet azonosítja.

Mégis a zsidók mint zsidók nem fognak a világon uralkodni, mert nem maradnak meg zsidóknak. Eltűnnek, felolvadnak, megszűnnek zsidók lenni, mert a fogadó népek közt nem bírnak megállni. Az old Moses fia mister Moss, ennek fia pedig Mr. Moseley. A következő nemzedék még tovább távolodik. De ez a távolodás azért van, mert amíg a nemzsidó szegény megnyugszik a szegénységben, addig a zsidó nem nyugszik meg, ő javítani törekszik helyzetén. Leírja a londoni *East-endi* zsidók szomorú helyzetét, akiket hitsorsosaik kizsákmányolnak, míg aztán az eddig kizsákmányolt zsidóból magából is kizsákmányoló nem lesz. A kizsákmányolható emberanyagról a bevándorlás gondoskodik.

Fräser azonban nemcsak kapitalisztikus szellemüket, hanem régi kultúrájukat is kiemeli, mely képessé tette őket arra, hogy könnyen

átalakuljanak, könnyen feltalálják magukat, hogy mindenben kitűnjenek, hogy a világ feletti uralmat megszerezzék. Ez az oka annak, hogy a zsidók közt négyszer sőt ötször annyi tanult, tehetséges ember van, mint az angolok, a németek, a franciák közt. Ez az általános nagyobb műveltség az oka annak, hogy a zsidónak nincs szüksége képzelőtehetségét stipuláló szeszes italokra, mikor szórakozik.

E magasabb műveltségénél fogva mindenütt nagy befolyásra tett szert és befolyása lényegesen nagyobb, mint amennyi számarányánál fogva megilletné. Ezt a befolyást Fräser azután az adatok nagy tömegével mutatja be, végigkísérve a zsidókat az egész világon. Hogy az író céljára való tekintettel vannak túlzások is, azt nem szabad rossz néven vennünk, mert nagyban s egészben adatai a valóságnak megfelelnek és állításaiban a helyes mértéket megtartja.

Állításainak legérdekesebbjei közé tartozik az, hogy a zsidók nem is tartanak annyira össze, mint azt általában a nemzsidók hiszik és látni vélik. Erre nézve a londoni zsidók által üzött zsidó kizsákmányolást, a new-yorki és chikagói hasonló viszonyokat említi fel és azt az Amerikában tapasztalható jelenséget, hogy a most bevándorló zsidót a már régebben bevándorolt lenézi és tiltakozik az ellen, hogy orosz zsidónak nézzék. Mindebben azonban nem lehet semmi különösséget látni, mert ezek a jelenségek természetes következményei annak, hogy a zsidó, mint ő mondja, benne van a *melting pot*-ban, az olvasztó tégelyben. A már jobban felolvadt nem tart annyi közösséget régi nemzetével, mint aki még jobban megtartja ősi tulajdonságait.

Az a leglényegesebb megállapítása a szerzőnek, hogy a zsidóság halálra szánt nemzet, mely soká nem fog már élni. Ezt az eredményt ügyes formában, élvezetes tárgyalási modorban úgy szegezi le, hogy a vele folytatott vitában nem lepne meg, hogyha azt mondaná: ezt nem is mondtam.

Agoston Péter

Új könyv Madáchról (Voinovich Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Budapest, Franklin 1914. 594 l.)

Voinovich Géza ezzel a munkával teljes és összefoglaló monográfiát nyújt Madáchról. Ennek a fontos monográfiának megírására Voinovich előtt ketten tettek kísérletet: Morvay Győző és Palágyi Menyhért. Egyik sem oldotta meg feladatát teljes sikerrel. Morvaynak az *Ember tragédiájá*-hoz írott magyarázó tanulmánya annyira széteső, hogy kommentárnak is nehézkes, csupa nyers anyagot találunk benne. A szaktudomány becsüli buzgóságát: minden követ együvé hordott, melyből Madách épített, de a tájékozódást kereső egyszerű olvasó Morvay könyvében nehezen akad a felhalmozott anyag meg az állványok közepette magára a házra. Palágyi munkája jeles irodalomtörténeti alkotás, de a másik végletbe esik, mint Morvay műve. Erezzük benne a jelentékeny gondolkodót, eredetiségre való törekvése azonban sok magyarázatát szubjektív becsüvé teszi. Túlságos buzgalommal kutat szimbólumok után s felfogása inkább stilizált, mint tárgyilagos.

Madách rövid pályafutása, mely egyetlen nagy alkotásban tetőz, életnek és főművének szoros egysége kedvező alapot nyújt kerek kompozícióra. Az Ember tragédiájának világátfogó horizontja, bölceleti tartalma, a világműveltség legújabb remekeivel való rokonsága azonban megannyi szétforgácsoló tényező, ha az életrajzíró széleskörű műveltsége, higgadt és biztos ítélete nem tart egyensúlyt. Voinovich művének van valami rokonsága a legújabb Faust-tanulmányokkal, melyek nem erőltetik a bonyodalmasságot, nem akarják mintegy végleg elintézni a költeményt egy-egy újszerű feltevés varázskulcsával. A legújabb Madách-könyv szerzője csiszolt tollú esztétikus, de nem esztéta. Rokonszenvessé teszi őt szemünkben mérséklete és józansága. Megvalljuk, nem értünk mindenben egyet avval az esztétikai iránnyal, mely a fejtegető élményét jobban kiemeli, mint a fejtegetett művet s amannak önálló becsét túlozni szereti. Szerényebb, de igazabb cél az, ha a magyarázó hatásához akarja segíteni a klasszikust. Gyulai Pált sokban meghaladhatta az idő, de ezen a ponton ma is tanulni lehet jellemzéseiből. Hűvössége csupa tisztelet s a pszichologizálás túlságaival nem foszt szálakra finom szöveteket. Voinovich is kiváló tapasztalattal közvetíti kihallgatásunkat a művésznél, inkább kevesebbet szól egy szóval, hogy többet éreztessen. Az életrajz egyszerű, nemesebb stílusát az essayíró finom ötleteivel élénkíti. Egy-egy reflexiót paszterszerű szóképbe foglal. Helyenként tán hűvösebbé is mérsékli a kifejezést, mint amilyet az író művészi önfegyelmzése kívánhat. A munka nyolc nagy fejezetre oszlik. Az első kettő Madách életével s első irodalmi kísérleteivel foglalkozik az Ember tragédiájának megfogalmazásáig. A harmadik Madách egyéniségének kifermálódását, főműve keletkezését fejtegeti, a negyedik a tragédia sikerétől Madách haláláig tartó rövid, de sokat ígérő időszaknál időz, az ötödik egykorú kritikák alapján a főmű elemzéséhez fog, a hatodik a főszemélyeket vizsgálja, a hetedik a dráma eszmei tartalmát, az utolsó pedig megkeresi helyét a világirodalom rokon és analog alkotásai között.

Madách pályafutása röviden áttekinthető, de gazdag jelentős mozzanatokban, valósággal drámai. Az irodalmi hajlam gyökerei családjában épp úgy öröklődnek nemzedékről-nemzedékre, mint a sztregovai udvarház. Kitűnő nevelést kap. 1837-től 1841-ig Pesten végzi a filozófiát s a jogot. Apját korán elveszti, az anyai gondozásnak sok mindent köszönhet, csak felszabadító hatást nem. Fizikuma gyöngye, kora fiatalsága óta beteges. Finom lelkét a testi gyarlóság megfeszíti s ő szenvedélyes, erős élet után sóvárog. 1845-ben, 23 éves korában nősül. Megyei szolgálatát, mely miatt 1842-ben egyelőre búcsút mond az irodalomnak, gyengélkedése miatt 1847-ben elhagyja. A forradalom alatt elveszti nővérét és öccsét. 1852—53-ban fogságban tartják, kacér, ideges, költokező neje ezalatt oly méltatlan dolgokat művel, hogy Madách hazatérve eltaszítja magától. Ezután szinte elzárkózik Sztregován. Midőn szenvedései alatt az ember leroskadni készül, megerősödik benne a költő s ez felemeli az embert is. Magányában nyer végső formát költői egyénisége. Kora ifjúságától él benne a hivatottság tudata, húsz éves kora körül írt drámáiban az opál bujdosó tüzével villan tehetsége: látjuk ezt jól választott történeti témáiban, melyekkel egész korok lelkéhez nyúl s amelyekben tragikái mag mindig van. A kifejtés, a szerkezet sok kívánnivalót hagy. E tragédiák deformált kristályok, a romantika égő színei s ríktó ellen-tétei kápráztatnak rajtuk, itt-ott nemes vonalak tűnnek a szembe. Sztregovai

magányában jut Madách a kifejezés energiájához s minő enyhület ez oly léleknek, mint ő, aki romantikusnak vallja magát s a meg nem érttség lázáról panaszkodik. Művésziiségének nagy ára volt. Átment a belső összeomlás percein, midőn az ész hiú vigaszával tartja fenn magát az ember: letiporja a gyöngéd érzéseket, kicsinyli az elveszett boldogságot. De megérte azokat a perceket is, midőn elül a vihar, megnyílik a kedély, hogy újra szüzen felfedezzen mindent. A szív, valami csodálatos heroizmussal, magasabb pontról nézi ilyenkor a dolgokat s újra szeretni tudja őket. Vívódásainak őszinte krónikája lírai sorozata. Költői lényének legjellemzőbb sajátosságai magányával kapcsolatosak. Mély, de pangásos érzései, melyeknek igazsága intenzitásukban rejlik, új benyomások híján hatalmasodnak el. A zárkózott ember fogyatékos jellemrajzolóvá lesz, érzékenysége azonban fokozódik. Szívében a tegnap együtt dereng a mával, felejtés nincs és nem ismer igazi felfrissülést. Belefúrja magát egy-egy hangulatba, az érzésnek ugyanazt a hűrját rikatja. Az élet a képzelődés fátylán át mutatkozik. Madách folyvást fürkészi múltját, hogy idilleket találjon s ezeket elsirathassa.

A bú már úgy benőtt szívembe,
Hogy a boldogság fájón illeti.

Riedl szép megjegyzése szerint az elveszett illúziók költője. A személyes hangulatok azonban idővel a bölcséleti élmény fokát is elérik. Kibontakozik a költő a líraiságból s azt keresi, hogy a történelem mikép igazolja élményeit: a kiábrándulást, a megújódást s ezeknek folytonos hullámzását. Általánosít: önmagában felfedezi az örök embert s e tapasztalat alapján az embervilág sorsát interpretálja. Voinovich nagy gonddal fürkészi az Ember tragédiájának embriológiáját. Az életrajzi adatokat megrostálja és megszerzi, Madách ifjúkori kísérleteit és még mindig kiadatlan hagyatékát alaposan tárgyalja, hogy megértsük az ő ritka költészetének egyszerű aloe-virágzását. Lírájának és drámai próbálkozásainak számos része utal az Ember tragédiájára, nemcsak a költői egyéniség nyilatkozatainak öntudatlan egységessége révén, hanem azért is, mert Madách mintegy „kizsákmányolja régibb műveit” főalkotása számára. Megtehetette ezt: tűnődő hajlamával, maradozó érzéseivel ugyanazonok a tárgyakon csüggött egész életében. A régebbi vázlatok világképpé fornak, a töredékek elmélyülnek az Ember tragédiájában. Ez Arany javításaival 1862-ben jelenik meg s nem köznapi sikert szerez az írónak, hanem megértést és kiváltságos helyet a szellemi élet legjelesebbjei körében. Egy török közmondás szerint mikor elkészül a ház, jön a halál. Madách a siker napfényét és termékenyítő hatását alig élvezte. Két év múlva, negyven esztendőskorában szívbaj viszi sírba.

Az egykorú irodalmi bírálat méltó volt a ritka műtermékhez. Az interpretációk sokasága és sokfélesége nyomban mutatják az Ember tragédiájának sugalló erejét. A nagy műalkotás abban hasonlít a természethez, hogy sokféle szempontot enged meg s egyik sem meríti ki teljesen. Viszonylagosan mindenik mond róla igazat, a teljes igazságot azonban csak együtt közelítik meg. Ezért helyes, hogy Voinovich velük kezdi meg a tragédia méltatását. A bírálóknak több típusa van. Egyesek (így Greguss és Kármán) az égben játszó keretet nézik első sorban s a történeti részt csak erkölcsi illusztrációnak tartják. Mások a történeti színeket emelik ki s az egyénnek a közhöz való viszonyát vélik a mű alapeszméjének (Szász K.). Ezek leverő-

nek érzik a költemény alapfelfogását s Erdélyi helyesebbnek tartja címül: Az ördög komédiája. Az utóbbi a szociális eszmék gúnyolásán is fennakadt. Arany János Erdélyivel szemben arra hívta fel a figyelmet, hogy a történeti jelenetek sorozata Lucifer zord álomillúziója s Madách nem a hű világtörténelmet akarta bennük nyújtani. Az álomképek történeti hitelességének kérdése vitatott probléma ma is. A magyarázók egy harmadik fajtáját külső hasonlóságok megtévesztik (mint Aranyt is első ízben) s az Ember tragédiáját Goethe vagy Byron árnyékába helyezik. Végül akadtak olyanok is, akik műfaji szabálytalanságokat vetnek Madách szemére (Zilahy Károly) s nem számolnak a világolelő koncepciók formarobbantó s formateremtő erejével.

Amennyire egységesnek tetszik az Ember tragédiája az olvasó szemében, annyira természetes, hogy Madách történeti, természettudományi, bölcséleti és teológiai ismeretek nyersanyagát is beolvasztotta nagy művének organizmusába. A filológiai kutatás az utóbbi években sikerrel tisztázta a költő tanulmányait. Tudjuk, hol tájékozódott a szocializmusról, a föld egykori kihüléséről kinél olvasott s Keplert milyen művekből ismeri stb. Voinovich kimerítő forrástárgyalást nyújt, s e munkát az amateur műszeretével végzi, nem pedig azért, hogy téves következtetéseket vonjon e megállapításokból a tragédia eredetiségére nézve. A tropikus növénycsudákat lehet-e kicsinyelni azért, mert ugyanolyan szervesen anyagokat asszimilálnak, mint a törpefenyő, vagy kevésbé fenséges-e a hatalmas felhőcsoport, ha tudjuk is, hogy földi vizekből párolgott az ég bizarr díszévé.

Mindaz, amit jeles tanulmányok az álomképek nagy és sokszoros ritmusáról, átmeneteikről, dialektikájukról kisebb-nagyobb mértékben kifejtettek, Voinovichnál kerekesebb és teljesebb fogalmazásban kerül elénk. A főszemélyek jellemének boncolása kiválóan sikerült. Madách Luciferének sajátosságait a világirodalom Sátánalakjaihoz mérve világítja meg. Ádám egyénitetségét emeli ki s az örök ember, az emberiség és az egyéni élet jelképezését sorsában. Éva jellemét összeveti azokkal a reflexiókkal, melyeket Madáchnak a nőről szóló tanulmánya tartalmaz. Utal szubjektív vonatkozásokra is, mert kétségtelen, hogy a törtszívű költő megtisztulása jut szóhoz Éva rajzában, sóvárgása szeretet és odaadás után.

Józan mérséklet járja át a tragédia vezéreszméiről szóló fejezetet. Teljesen igaz, hogy valami uralkodó alapgondolatra nem lehet ráutalni, hanem az eszmék egész láncolata szövődik benne össze. Szó van az ember prometheuszi sorsáról, a történeti fejlődés értelméről, a hit, az örök élet s a szabad akarat kétségeiről, a küzdő ember váltságáról szüntelen törekvés és szeretet árán. A filozófia örök eszméinek valóságos harmóniáját találjuk benne s a tragédia egyik fejtegetője újabban joggal utalt olyan szálakra, melyek Madách gondolatvilágát a patrisztikához épp úgy hozzáfűzik, mint a nemzeti idealizmus erkölcsstanához, a természettudományos világnézet pantheizmusához épp úgy, mint a XIX. század pesszimizmus és szociális bizakodás között hullámzó történeti felfogáshoz. Madách korának főgondolatai közül Goethe világszemléletének, Büchner materializmusának s a romantika világfájdalmasságának reflexeire akadunk. Megszólal Feuerbach, Schopenhauer, Lange és Darwin számos eszméje, de nem mint kölcsönzés. Madách gondolkodásának és érzéseinek mélyen szántó útjain öntudatlan rokonságot tart a kor legelső elméivel s eszméiket határolta. Talán legjelentékenyebb meg-

állapítás mindezek között az, hogy Madách a történelmi színekhez Hegel történetbölcsletéből nyert ösztönzést. Nem alárendelt értékű kölcsönzésről van szó, hanem egy fontos eszmetörténelmi kapcsolatról, mely azt bizonyítja, hogy Madách velejünkben értette Hegel gondolatait s költői formában önállóban és szemléletesebben tolmácsolta őket, mint a korabeli, fájdalom, még dadogó nyelvű filozófiai próza. Hegel és Madách kapcsolata kétségtelen: az álomjelenetek világtörténelmi dialektikája, az egyes korszakokból sugárzó eszmék, a kiváló egyén és a szociális környezet viszonya, mindez a *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* klasszikus mélységű bevezetésére utal. Tudjuk, hogy ezt a művet Madách alaposan ismerte. Kármán Mór theodiceának nézi az Ember tragédiáját. E megjelölést elfogadhatjuk, de csak a szó hegeli értelmében.

Madách nagy alkotását sok művel vetették össze, de ezek közül a legtöbbet ő nem ismerte. A hasonló koncepciójú költők közül Byron és Goethe hatottak rá közvetlenül. Goethe hatása félreismerhetetlen. Ez nem csökkentheti Madách érdemét, hiszen Goethe is sok helyről merített Faustjához. Hogy csak a legfontosabbat említsük, az Ember tragédiájának égi kerete s a föld szellemének szereplése egészében, a Kepler-szín és a londoni jelenet pedig számos részében egyenesen utal a Faustra, Lucifer többfélélet tanul Mefisztótól. De ezen egyező mozzanatok mellékesek az Ember tragédiájának magvához, a történelmi képsorozathoz mérve. Byron Káinjá bibliai keretben játszik, Faust minden jelképessége mellett is történelmi személy marad, míg Madách következetesen végigvezet a történelmen. Ádám az emberiség történelmi és kollektív fogalmának inkább képviselője, mint a másik kettő. Ádám a Faust második részének hőisével rokon. Éva szerepe nem oly költői, mint Gretchené, de sokkal jelentékenyebb. Emez elmarad Faust mellől, amaz végigkíséri Ádámot földi útján. Voinovich elfogultság nélkül mérlegeli a Faust és az Ember tragédiája viszonyát. A magyar költő a kidolgozásban meg sem közelíti Goethét. De az Ember tragédiájának szerkesztése nagyobb, felépítésben, világosságban és drámaiságban pedig versenyezhet a Fausttal.

Megvan Madáchban a romanticizmus egyetemességre törekvése, mely szépségkereső ideges buzgalommal a lélek fenekéig leszáll, bejárja a külső kozmoszt s frigyre lép a tudományokkal és a bölcselettel. Az istenit közelebb hozza az emberhez s a földi halandó démonosságát fürkészi. A legemberibb meg-hasonlások szakadékainál időz, hogy a világösszhangot bensőbben éreztesse. Madáchot bizonyos vívódás teszi előttünk rokonszenvenessé. Fáradtságosabban, tárnamunkával száll ő olyan rétegekbe, ahova Goethe ritmusának és nyelvűvészetének szárnyán varázsütésre visz. De a bányá csodáiért ki sajnálja a nehezebb utat, ki nem viseli el a kötélpálya himbáló bizonytalanságát, a tárnavasút zökkenőit, ha utánuk feltárul egy sajtyszerű, rejtelmes világ — ahol mégis mindnyájan otthon vagyunk.

Bár ma kevés az idő, hogy irodalmi analízisekkel foglalkozzunk, Voinovich könyvének olvasását nem kellett békésebb időkre halasztanunk, mert e munka nemcsak a tudományos irodalomtörténet kiváló nyeresége, hanem alkalomszerű is. Mintegy a levegőben van a fogékonyság olyan eszmék fontolgatására, amelyek Madáchot foglalkoztatták. Gyötrő valóság

s törhetetlen idealizmus, irtózatossá bűnök és felemelő erények kavarnak a kultúrvilág vajdó zürzavarában. Minden élő elmondhatja, hogy az ember történeti tragédiájának egyik legzordabb jelenetében szerepel s ma igazán szükségünk van arra, hogy nyomatékosan halljuk Madách orgonaszava intését, mely bizakodásra s az emberhez való hitre buzdít minden küzdelmekben.

Sas Andor

A háború és a halál lélektanához (*Zeitgemässes über Krieg und Tod von Sigm. Freud. Imago, Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften. IV. Jahrg. 1915. H. 1.*)

Freud tanulmányáról becsületesen csak úgy számolhatnék be, ha az egészet szóról-szóra lefordítanám. Ez sajnos lehetetlen. Így az olvasónak meg kell elégednie alábbi — inkább csak a tanulmány második felére vonatkozó — megjegyzésekkel, melyek ha a tárgy természeténél fogva sokkal kevésbé bírják is pótolni az eredetit, mint más tárgyú beszámolások, de annyit bizonyára elérnek, hogy meggyőzve, vagy ellenmondásra ingerelve, az olvasó hosszabban foglalkozzék a bécsi tudós eredeti, nagy távlatokat nyújtó gondolataival.

Sokratestól Nothnagelig nagyon sokan és sokféle szempontból beszéltek és írtak a halálról, de nagyon kevesen oly őszinteséggel, mondhatni illúziót rontó őszinteséggel, mint éppen Freud. A háborúnak egyik keserves szenzációja, hogy megzavarta a halálhoz való viszonyunkat. Ez a viszony nem volt őszinte. Mi a halál gondolatát kiküszöböltük életünkéből, agyonhallgattuk; saját halálunkat elképzelhetetlennek tartottuk, noha mindig készek voltunk elismerni, hogy a halál természetes. Elismertük, de nem hittünk benne; ha halálunkra gondoltunk, mint nézők mindig jelen voltunk, egyszóval tudatunk alatt halhatatlanságunkról meg voltunk győződve.

A halandóság emberi nagy gondolata évezredek fejlődés eredménye és lelkünk tudatalatti rétegei még mindig ősök, primitívek, állatiak. Az állat, amenyiben életéről tudomása van, bizonyára életét örök változatlan állapotnak érzi. Éppen úgy, mint mi is, tudatunk alatt még ma is. És a háború egyik kínos szenzációja éppen az, hogy ezt az érzést erősült tudatalatti meggyőződést hazudtolja meg, ránk kényszeríti azt a gondolatot, hogy mi is meghalhatunk.

De mások halálával szemben sem vagyunk őszintébbek, mint a magunkéval. A kultúremler konvencionális álláspontja az, hogy a halál borzasztó, a halál véletlen baleset, mely mintegy meghazudtolja várakozásunkat, a halál valami nehéz *Kunststück*, mellyel a halott összes bűneit kiengeszteli. *De mortuis nil nisi bene*. Ha pedig valamely kedvesünk hal meg, úgy éreztük, reményeink, igényeink, élvezeteink haltak el vele. Mielőtt rátérünk arra, hogy fentiekből mennyi a kulturhazugság, próbáljuk rekonstruálni az ősemler álláspontját a halállal szemben.

Az ősemler, amennyiben idegen haláláról volt szó, a halált elismerte; a maga módja szerint szolgált neki, helyesnek találta. Saját halálát azonban letagadta. De volt olyan eset is, mikor ez a két

különböző állásfoglalás összetalálkozott, összeütközött: ha a kedves halt meg, aki saját szeretett énünk egy része. Ekkor az ősembernek be kellett maga előtt vallani, hogy ő is meghalhat és ez egész lényét felháborította. Másrészt volt a kedvesben is valami idegen, ellenséges. Az érzelem kétértékűség törvénye, mely még ma is uralkodik érzelmi viszonyainkban, akkor még sokkal korlátlanabban érvényesült.

Ennek az érzelemösszeütközésnek egyezség lett a vége, melyben bár saját halálát elismeri az ősember, de másrészt csökkenti a halál jelentőségét és ez legvégsőbb eredményben a lélek halhatatlanságának hitéhez vezetett.

Hogy állunk a mai ember lelki életével?

Itt tisztára a lélekelemzés adataira vagyunk utalva. Ezek kiderítették, hogy tudatunk alatt épen úgy viselkedtünk, mint az ősember. Ez különben, tekintve a biogenetikai alaptörvénynek a lélektanra való alkalmazhatóságát, nem is meglepő.

A meglepő épen az, hogy mi a csirasejtől is azt várjuk, hogy benne meglegyen a miniatűr ember és sérti méltóságunkat, hogy a csirasejt az élet alacsonyabb formáin álmodja magát végig, míg eljut az emberig.

Akik saját bőrükön nem tapasztalták a freudizmus igazságát, azok nem is fogják elhinni, hogy lélekben hányszor kívánjuk mások halálát, a legjelentéktelenebb okok miatt, mikor mosolyogva mondjuk: Vigyen el az ördög. Közben komolyan gondoljuk, hogy akit elvitt az ördög, az nincs többé utunkban és nem okoz kényelmetlenséget. A különbség közöttünk és az ősember között annyi, hogy eme vágyaink lelki realitása nem akar faktum lenni.

Ugyancsak nem fogják elhinni szerelmes-ellenséges (kétértékű) beállítottságunkat kedveseinkkel szemben. Épen ez mutatja, mennyire eltávolodott a halálról való konvencionális kulturális álláspontunk az elfojtott tudatalatti valóságától. Tényleg: halhatatlanoknak érezzük magunkat és azt hazudjuk, hogy már tudjuk, hogy halandók vagyunk, tényleg: kívánjuk az utunkban (ha ártatlanul is) álló idegen halálát és azt hazudjuk — borzadunk a haláltól, tényleg: megvigasztal kedveseink halálánál az az ellenségesség, mit elfojtottunk és azt hazudjuk, hogy abból az Azra törzséből valók vagyunk, kik meghalnak, ha szeretnek. Mennél inkább ősember, mennél inkább primitív és a kultúra cenzúrájától szabad tud lenni valakinek állásfoglalása a halállal szemben, annál inkább hős.

És a halállal kapcsolatos másik kínos szenzáció az, hogy a háború arra kényszeríti az itthonmaradt kultúrembert, hogy hős legyen. Hogy örüljön az olasz földrengésnek, hogy túltegye magát kedvese halálán. A háború itt három hazugságot rúgott brutálisan szét. Egy tudatalatti primitív hazugságot és két tudatos kulturhazugságot. Három illúziót. . . Három illúziót itt és hányat másutt?

Freud cikkének első felében másik háborúban eltört illúziót is analizál: t. i. azt, hogy az államok, melyek bent az erkölcsi rend őrei, saját magukra az erkölcs szabályait nem tartják mérvadóknak... Sok közöttük a kulturképmutató és kevés a kultúremler. Ezért törnek szét az illúziók, ezért pusztulnak a háború orkánjától szívünkhöz nőtt drága, drága

illúziók és ezért a pusztulásért érzik Európa legjobbjai a háborút katasztrófás zuhanásnak. Pedig nem zuhantunk olyan mélyet. Mert nem álltunk olyan magasan, mint hittük. És kérdezhetjük mi is Freuddal:

Ne valljuk be, hogy a halálhoz való kulturbeállítottságunkkal életmódunkon felül éltünk, ne valljuk-e be az igazságot? Nem volna jobb gondolatunkban és a valóságban a halált megillető igaz helyet megadni és a halálhoz való tudatalatti álláspontunkat, mit addig gondosan elfojtottunk, kissé jobban kiemelni? Ez nem látszik haladásnak, sokkal inkább némely tekintetben visszafejlődésnek, de megvan az az előnye, hogy többet számol a valósággal és elviselhetőbbé teszi az életet. Az életet elviselni pedig mégis csak első kötelessége az élőknek. Az illúzió értéktelen, ha zavar ebben.

Ma Európa legjobbjai mással mint Freudnek ezzel a rezignációjával nem vigasztalódhatnak.

Sisa Miklós

A népek kultúrközössége a háború után (*Franz Klein: Die Kulturgemeinschaft der Völker nach dem Kriege. Leipzig, Hirzel 1915, 112 p..*)

Klein, Ausztria volt igazságügyminisztere s egyik legkiválóbb tudósa, felette kényes kérdést vett tárgyalás alá: miképpen fognak alakulni a népek egymás közötti érintkezései a háború után? Ilyen dolgot legfeljebb a valószínűség alapján lehet némileg megvilágítani, boncolgatva a tényezőket, amelyek hatása várható. De éppen ezeknek a tényezőknek meglátása nehéz; a háború végre is, mondhatnánk, extatikus állapot, nagy társadalmi izgulások, tömegjelenségek kora. A tömeglélek pedig állhatatlan, érzései fordulók, eszméit könnyen változtatja. Emellett a háború a társadalmak cselekvő állapota, a jövőre nézve éppen e cselekvések eredményei a döntők. így a nemzetközi viszonyok alakulása legfőképpen a békekötéstől fog függeni; attól, kielégít-e vágyakat, megbékít-e a hozott áldozatokért, nem hagyja-e a lelkekben a legyőzetés keserűségének s a győzelem diadalának túlságosan erős, az egész lelki életet színező emlékeit. Mindamellett e fejtegetés, melyet Klein a problémának szentel, érdekes szempontokra hívja fel figyelmünket; a háború előtti történeti fejlődést s a háború tapasztalatait elemezve megvilágít olyan tényezőket, melyeknek a jövő forrongásában okvetlenül szerep fog jutni. Klein nem a messze jövőt kutatja. A háború megszakított egy sereg érintkezést; a háború megszűnik: hogyan fognak ezek az érintkezések újra feltámadni?

Az emberiség a történeti időkben politikailag, földrajzilag, faj és kultúra szerint részekre van oszolva: de e részek, az egyes államok között érintkezések vannak; a közlekedés, posta, gazdasági élet, egységesen szabályozott jogvédelem, szociálpolitikai, egészségügyi, államközi megállapodások, a művészeti, tudományos és társadalmi egyesülések ezrei ezen érintkezések példái. Mindezeket együttvéve nevezhetjük a népek kultúrközösségének; ennek nagyszerű fejlettsége a háború előtt szinte már valamely nagyobb társadalmi egység

homályos körvonalait mutatta. „Azt hihette az ember, hogy a szálak, melyeket a különböző népek egymás között szőttek, egyszer erős kapcsolattá fognak válni.”

A népek közötti közösségnek három formáját különböztethetjük meg: különböző népek egyesülését egy uralkodó alatt egy társadalommá, aztán a szövetséget, végül azt a módot, melynél az államok mindenben önállóan, egymástól független járnak el, de bizonyos egyforma alapelvekre nézve megegyeznek. Az újkorban főleg a harmadik érintkezési mód érvényesül: minden téren nagy nemzetközi egyformaságokkal, megegyezésekkel találkozunk. A nemzetközi élet gyönyörű fejlődése közepette jött a háború s a kultúrközösség intézményei bizony gyöngéknél bizonyultak. Mindenekelőtt nem váltak be a hadviselésre vonatkozó megegyezések. Egyes háborús felek tiltott lövedékeket használnak, védtelen helyeket bombáznak, nincs kellő megkülönböztetés a polgári és katonai lakosság között, a londoni deklaráció kudarcá közismert tény stb. Ide sorolhatjuk az osztrák, magyar és német állampolgárok magánvagyonának lefoglalását, a polgári internáltakkal való bánásmódot is. A hadviselő felek között minden egyéb érintkezés is megszakadt. Itt is a csatatér képét látjuk magunk előtt, mint ott, itt is, képletesen szólva, elpusztított utcák, felrobbantott hidak, eldöntött távirópóznák, közel és távol egy vándor sincs s nincs megtermékenyítő munka. Párhuzamban az anyagi szakadással szellemi téren is erőszakos, határozott szakadást látunk.

A nemzetköziséget létrehozó okok történetiek voltak. Az emberiséget a szabadság és haladás elvei termékenyítették meg. De ugyanazek az elvek később nagy, ellentétes változásokat okoztak. Gazdasági téren a fogyasztás mindjobban kielégült, a termelés nagyobbodott, a vállalkozó nyeresége csökkent. A nagy tőke fellendüléséből két ellentétes irányzat állt elő: törekvés egyeduralomra a hazai piacon s törekvés nyereséghezó vállalatokra a külső piacokon. Más szóval: az idegen tőke kiszorítása a hazai piacról és leküzdése az idegen pénzpiacokon. Ebből makacs harcok fejlődtek. Másik, a nemzetköziség ellen törő tényező a nemzeti eszme volt, attól kezdve, hogy konkrét politikai kérdésekre terelődött: ez egyfelől harcias elzárkózást követelt mindennel szemben, ami idegen, másfelől ezen eszme politikai céljai érdekében a népeket akár az ördöggel is szövetségre bírta. A nemzeti eszme minden népben él és hat. Végül harmadik tényező, amit imperializmus-nak neveznek. E szó először azt az angol politikai irányzatot jelentette, mely a brit gyarmatokat szorosabban az anyaországhoz akarta csatolni; de jelenti aztán az állam törekvését arra, hogy távol, más földrészekben gyarmatokat szerezzen, területnagyságát, katonai állományát által világalmánának mind több támaszpontot nyerjen. Az imperializmus ilyen formában a világbirodalom középkori eszméjének újjászületése. Végül imperializmusnak lehet nevezni a hatalom utáni mámort, a nagyobb jövő utáni vágyat, minden hódító és terjeszkedő politikát, mely nem ismer határt, egy „világtörténeti hyperegoizmust”. Ilyen politika a természeti törvény erejével okoz súrlódásokat és összeütközéseket.

E három tényező a háború előtt is hatott, most még megerő-

sődve dolgoznak a kulturközösség megbontásán. Hozzájuk járulnak azok az ismert végzetes hatások, melyeket a háború alatt a szellemi kulturérintkezések terén találhattunk. De a válság legmélyebb oka, hogy a népek egymáshoz tartozása csupán érdekeik alapján történt, a nemzetközi kulturközösségnek nem volt pozitív erkölcsi alapja. E részt a liberalizmus hú képmását láthatjuk benne. A liberálisok azt hitték, hogy az egyes törekvések káoszából valami emberboldogító eszme fog megszületni. Ennek a felfogásnak hívságát az államok életén belül már elismerték, törvények korlátozzák a szerződések szabadságát, a szociálpolitika intézményekkel küzd a liberalizmus ellen. Nemzetközi téren ezekhez hasonlóan csupán a döntőbíróóságok eszméjét tekinthetjük: e részt az egyes államok érdekeit legalább elméletileg a kultúra és béke nagy eszméje alá rendelték. Egyébként azonban az érdekek szabad követését, az államiliberalizmust nemzetközi téren nem szabályozták.

A háború a nemzeti és politikai érzéseket bizonyára erősítette. Ezek oly nagyszerű tettekre képesítették az embereket, hogy a nemzeti eszme alkonyáról beszélni sem lehet. A legtöbb állam a háborúból még individuálisabban fog kikerülni. Minthogy a háború nem csupán a hadseregek dolga, ez a szétválasztó individualizálódás gazdasági és szellemi térre is ki fog terjedni, a népek e részt is öntudatosabban fognak szemben állani. Erősíti a szeparatizmust a háború azáltal is, hogy megmutatta: szerződésekre, egyezményekre nem sokat lehet adni, azon fordul meg minden, mire képes az egyes állam. Valamely pártos nemzetköziséget is látunk: a központi hatalmak a mostoha gyermek szerepét játsszák, az ellenük irányuló vádakat az ellenséges és semleges államokban visszhangra találják, míg fordítva ez nem áll.

A gazdasági súrlódások sem lesznek kisebbek. A világ gazdaság egységes, kapitalista vagy szocialista szervezése tán egyáltalán nem lehetséges; de háború után ilyesmire a feltételek éppen nem lesznek meg. A nemzetgazdaság sok buzdítást kapott. Talán beltéren megváltozik az állam és nemzetgazdaság viszonya, de nemzetközi téren alig várhatunk változást. A világkereskedelemben szereplő tőke nem is teljesen nemzetközi, politikai és nemzeti jellege van, a külkereskedelmi üzleteket még mindig inkább a nemzetgazdaság fiókvállalataiként folytatja. Ellenben némely határok a háború alatt önkéntelenül korlátozódtak. Ez a háború után államközi intézményekkel juthat kifejezésre. A központi hatalmak között, amelyeknek a világ legnagyobb gyarmatállamai ellenfeleik, valamely nagyobb közösségnek kell kialakulnia.

A lelki tényezőket illetően a háború megosztja az emberek lelkét: befelé nagylelkű és áldozatkész lesz, kifelé ellentétes erkölcsi tartalmú. Az egyén önzése csupán az államon belül mérséklődik, az ellenséggel szemben épséggel nem. Azért a nemzetközi érintkezések új megalapozása nem lesz könnyű, annál kevésbé, mert a kölcsönös bizalom egymás jóhiszeműségében megrendült. Ismét olyan kort élünk, ahol az erős ököl a lét legjobb biztosítója. A hadijog elveit, melyeket a hadviselők nem tartottak be, a semlegeseknek kellett volna megvédeniök. De ezek, sokszor pártos viselkedésük által „elmulasz-

tották az alkalmat arra, hogy a régi államközi rendszert nagyjában megmentsék s a nemzetközi jog végrehajtásának és érvényesítésének nehéz kérdését előbbre vigyék”.

Kérdés most, akarni fogják-e a nemzetek az érintkezéseket a háború után? A panaszokból, vádaskodásokból s felmerülő próbálkozásokból látjuk, hogy a hadijogot illetőleg a nemzetközi szabályozás akarata megvan. Sajnos, ennek félmunka-jellege meg fog maradni: a világ mostani szervezete mellett nincs eszköz, mely a hadijognak erősebb kényszert biztosíthatna, mint eddig. Egyébként ennek megsértéseit nem szabad csupán rosszhiszeműséggel magyarázni: a nemzetközi jognak a háború mai technikája ép oly ellensége, mint a népek politikai és nemzeti szenvedélyei. Már egyéb nemzetközi érintkezésekre nézve az akarata, úgy látszik, kevésbé van meg s a kilátások nem épen biztatóak. Tudvalévő, hogy ellenfeleink azt állítják, hogy ők a háborút a műveltségért viselik a barbarizmus ellen. A nemzetközi egyenlő bánásmódból ki akarják rekeszteni „az emberiség ellenségeit”. Ipari és gazdasági téren már most megindult némi szervezkedés a két állam ellen, a német verseny elnyomására stb. Ami a társadalmi érintkezést illeti, bizonyára lesznek sokan, akik a régi helyzet visszaállítására fognak törekedni. Számos akadálya lesz ennek a gyász és fájdalom emlékeiben. De mások nem is akarják e felújítást. Ismeretes az angolok németellenes ligája. Csodálatos és szomorú, hogy a gyűlölet és ellentétek erősítésében a legműveltebb körök, tudományos egyesületek vezetnek. Ha az a rész hirdet harcot, amely eddig a nemzetköziségnek főpártolója volt: szava kétszeres súllyal esik latba. E viselkedés az intellektualizmusra nézve nagyon megboszulhatja magát. Mindenesetre megvan a másik irány is, vannak, akik a háborútól a népközösség fejlődését várják. De ez inkább költészet. A 70-es német-francia háború mutatja, mily nehéz feledni. A nemzetközi érintkezések akarata főleg csak a hadijogra fog szorítkozni. A hadijogot, döntőbíróságokat illetőleg előreláthatólag újra megegyezések fognak létrejönni az államok között. Olyan intézmények, melyek érdekei általánosak, posta, vasút, egészségügy stb. a háború után újra fenn fognak állani. Lesznek persze változások is, az utazások iránya más lesz, üzleti, iskolai érintkezések egyes államok között csökkenhetnek. A művészeti, társadalmi, tudományos téren a háború alatt erős nemzeti felbuzdulást tapasztalhattunk. Jellemző e részt a francia és olasz zenészek mozgalma Wagner ellen. Ezeken a tereken az érintkezések csak hosszabb idő elteltével érhetik el a háború előtti helyzetet.

Az utolsó fejezet Németország és Ausztria-Magyarország szorosabb szövetsége mellett száll síkra. Erre annál inkább szükség lesz, mert ha ellenfeleink gazdasági és kulturális téren ki akarnak rekeszteni bennünket, e törekvések ellen csak erős egységben lehet eredménnyel síkra szállani. Egyébként Klein kimutatja, hogy sem gazdasági, sem kulturális egyedülmaradásunk nem tehet tönkre bennünket: mindkét téren erősek és önállóak vagyunk.

Íme, a jövő nemzetköziségéről festett kép. Lehet, hogy helyes. De lehet, hogy hatalmas, más tényezők is közre fognak játszani. Mi

nem hihetjük, minden indulatos fellobbanás és ellenkező jel ellenére sem, hogy a nemzetek kultúrközössége ne vert volna már mélyebb gyökeret az emberek lelkében. A háborúfeltépte düh és gyűlölet nagyrészt éppen abból származik, hogy a háború e szép, lendülésnek induló nemzetköziséget megzavarta. Az emberek lelkében él bizonyos fájdalom, valamely elvesztett testvériséget gyászolnak s a béke utáni vágyanak a régi nemzetköziség reménye is eleme. Ez persze nem zárja ki, hogy a szenvedélyek gyors változásával más percekben más indulat ne nyerjen uralmat a lelkek felett. Sokan gyűlöletet hirdetnek. De hátha mégis annak az angol tudósnak, Murraynak lesz igaza, aki megkérdezettvén, azt a meggyőződését fejezte ki, hogy a háború végén a csataterén megsebesült harcosokhoz leszünk hasonlatosak: „Néhány órával ezelőtt még elkeseredett ellenségek voltak, aztán eltűnik a tombolás és örülnek, hogy egymás sebét bekötözhetik.”*

Nagy Dénes

* *B. H.*, 1915 augusztus 31.